

РОЗДІЛ II

Письменство литовсько-польських часів

Становище Русі в спілці з Литвою. — Спілка з Польщею. — Західні впливи. — Друкарство. — Братства, школи, церковні переклади. — Унія і полемічне письменство. — Броневський та інші полемісти. — Іван Вишенський. — Епігони полемічного письменства. — Казнодійство. — Література наукова. — Нова освіта. Київська академія й схоластика. — Київська школа письменників. — Київські письменники на Московщині. — Боротьба схоластики й живих течій.

1. До русько-литовської держави стара Русь увійшла країною з деяким культурним надбанням і традиціями, якими переважала самих переможців. Як-не-як, а на Русі вже були за попередніх часів зібрані здобутки тогочасної культури, зав'язались добрі початки свого письменства, була вже вироблена мова літературна і манера, існували нарешті традиції письменства не тільки церковного, на потребу душі спасення, а й світського, що вимовляло, як уміло, про найпекучіші потреби та болячки свого часу. Нічого того не було тоді на Литві. Отже, не диво, що руські землі почали вести перед з культурного погляду у русько-литовській федерації, хоча, певна річ, і самі повинні були зазнати великого впливу од нових громадсько-політичних обставин життя. Схилившись перед культурним впливом Русі, литовський уряд не був зв'язаний традиціями старого життя й вироблених форм, через те приймав той вплив у його сучасних, новіших, формах, — і от ми насамперед бачимо, що офіціальні акти з цього періоду все більше й більше наближаються до живої народної мови, виробивши навіть особливий стиль канцелярський для всяких урядових документів. Разом з тим і письменство, розвиваючись на старій основі дотатарської доби, приймає в себе потужну народну течію в формах хоч компромісової, але все ж живої мови — спершу білоруської, далі української — і йде все іншим шляхом, ніж на півночі, в землях, що тим часом збирались потроху коло Москви. З поділом політичним, а потім і церковним, усе більше розвиваються ті етнографічні різниці, що й раніше позначились були вже досить помітно, і „двѣ рускія народности” в XIII — XIV вв. вже цілком відокремилися, вилившись у різні культурно-національні типи¹⁵. За „рубежомъ литовскимъ”, ідучи од Москви, вже новий починався світ і „человѣкъ литовскій”, а потім „черкасскій”, в устах московської людності значило те саме, що і всякий інший чужоземець. Одного разу, напр., до царя московського не пущено козацьких послів і кн. Пожарський так виправдовувався перед ними: „вы, каже, пришли къ Москвѣ передъ постомъ, и въ постъ у великаго государя нашего никакіе послы и иноземцы не бывають”.

---

15 Між іншим треба зазначити, що наукові досліді (Соболевського, Шахматова, Кримського й ін.) довели вже напевне, «что уже въ XII вѣкѣ сложились основныя черты малорусскаго вокализма” і „съ XII вѣка малорусскій языкъ существовалъ въ Юго-западной Руси какъ самостоятельное отдѣльное отъ сѣвернорусскихъ и восточнорусскихъ говоромъ, русское нарѣчіе” (О. О. Шахматов). Документально встановлено, що протягом XIII — XIV віків лексичні й фонетичні прикмети української мови вже цілком визначилися, — напр., старе е вже вимовлялося як і тощо. Цитуючи з цього часу старих письменників наших, уживатиму теперішній правопис.

Острах перед українцями доходив, як бачимо, до того, що ними, як і всякими чужоземцями, на Москві просто поскоромитися боялись...

Вже згадано було, що спочатку письменство в новому періоді йде шляхами, протоптаними в старовину; громадянство живиться тією духовністю, що сформована була в попередні часи. Але разом з тим життя висунуло наперед нові, переважно практичні потреби. Руська мова, як більш розвинута, стала мовою офіційною і на Литві, увійшла в ужиток законодавства і дала на староруській правовій основі цілий ряд пам'яток, зокрема — різні князівські грамоти: „Судебник” вел. князя Казимира (1468 р.), „Статутъ Литовській” (1522 — 1529) і т. ін. „Статут” офіційно вже встановлює, що „писарь земський маєть по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не инним язиком і слови”. Тією ж мовою провадилися і всякі міжнародні дипломатичні зносини не тільки з Московією, а й з татарами та Молдовою, — надто з останньою, бо й там офіційною мовою була та ж таки мова руська. Мало не до кінця XVI ст., до часів Люблінської унії (1569 р.), тривала отака перевага руського елемента в русько-литовській державі і становище це досить влучно характеризують сучасні вірші:

Польска квітнет лаціною.
Литва квітнет русчизною:
Без той в Полщі не пребудет.
Без сей в Литві блазнем будеш.

Здавалось, що українському елементові забезпечений буде назавжди його розвиток на власній національній основі, — та не так склалося насправді. Фатальним моментом, що повернув інакше справу, стала унія русько-литовської федерації з Польщею: ця політична комбінація, прийнявши до спілки нового спільника, розбила й стару спілку і потягла за собою цілу низку наслідків надзвичайної ваги в сферах національній, соціальній та релігійній на Україні.

Національно-політичні рахунки у Русі з Польщею можна помітити ще за старих часів, і виявлялись вони відчутним антагонізмом та войовницькими заходами і з одного, і з другого боку. І от коли руські й польські землі опинилися в одній державі, хоч і з однаковими юридичними правами („вольні з вольними, рівні з рівними”), то незабаром фактична перевага польського елемента, як більш культурного і з виразно агресивними рисами, добре таки дається взнаки. Рап Бог, що, як відомо, завжди спеціально цікавився польськими справами, „schyzmatykom nie dał tego”, що правовірним католикам, і на схизматиків починається активний похід, перед яким вони не могли встояти. „На кожному місці, в дворах і в судах, уругаються з нас і гучать на нас: „гу-гу, Русин, люпус, релія, Господи помилуй, схизматик, Турко-гречин, одщепенець, Наливайко” і більшей того, хто їх відає як на огиду нас подаючи до людей, невимисляли”, — так скаржитья згодом у своїй жалісній автобіографії відомий Атанасій Филипович на всі оті „незноснії утрапання”, яких доводилось зазнавати православним од заступників державної віри. Звичайно, потужніших духом людей це тільки гартувало, але таких поступово ставало менше: більшість пливе за водою, одну за одну здаючи обложені позиції. Руська культура не витримує конкуренції з культурою польською; руський елемент потроху

спадає, сходить на становище нижчого і підлеглого; польскість здобуває дедалі більше adeptів, католицька віра стає ознакою людей вищого стану й виховання, а поскільки релігійний принцип домінував у житті й покривав собою принцип національний, то люди православної віри і, отже, руської народності одсуваються на задній план, одтираються од урядів та гонорів, скрізь пасуть задніх. Руські вищі класи, що спочатку стояли в опозиції до нових порядків, потроху переймаються бажанням і собі допасти до “панства великого” і одно за одним руські аристократичні сімейства переходять до польського табору й де католицької віри, одриваються од рідного народу не тільки соціально, а й національно. На Україні апостатів аж кишить, і з запалом зрадників одвертаються вони од усього, що було рідним. Цей процес переміни народності на верхах при кінці XVI ст. вже дійшов був свого краю, і сучасному письменникові зоставалось тільки голосити, запитуючи: „Де тепер той камінь дорогою, що й ціни йому не складеш, яким пишалась православна віра — де тепер дім князів Острозських, що всіх переважав ясним сьйвом своєї предківської віри,” („Qgnvog албо плач” Мел. Смотрицького). Туга та відчай брали вірних синів свого народу, дивлячись на всіх отих князів Слуцьких, Заславських, Збарзьких, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських, Ходкевичів, Сапіг, Тишкевичів і інших без числа й краю, що назавжди пропали для рідної землі. Це був перший „исходь” з рідного краю українського магнатства, перше переливання крові з одного національного організму до другого, і треба було вже бути надзвичайним патріотом, щоб, як Василь Загорівський, у духовниці благодіти дітей своїх, „аби письма свого руського і мовення руськими слови не забували”.

Водночас іде процес закріпачення простого народу, „поспільства”, й заводиться ціла система утисків незалежного міщанства. „В куплях, торгах, ремеслах русин з папіжником волности единой да не і мать, в цехах ремісницьких русину бити не достоїть, доколі ся не попапежить; на власти войтівства і бурмистранства і прочих строїтельств од руского народа да ся не поставляють, доколі ся у папежа не увірують”, — так малює прикре становище українського міщанства знаменитий Іван з Вишні. Щодо селянства, „хлопів”, то відомо, як писав про них трохи згодом французський інженер на польській службі Боплан, кажучи, що панство на Україні наче в раю раює, а народ мов у пеклі мучиться. Безодня національна, соціальна й релігійна глибшає і ширшає на Україні під польським пануванням. „Народ шляхетський” на Україні був класом панським, а вірою — католицьким; поспільство, або, кажучи мовою пізніших книжників, „народ козако-русский”, що зостався при вірі давній, „благочестивій” вірі батьків своїх, складався з покріпаченого селянства та позбавленого прав міщанства. В одній державі постали два ворожі табори, що розпочинають запеклу боротьбу між собою, — боротьбу непримиренну, яка могла скінчитись тільки тоді, коли один з них до решти знесилиться. Боротьба ця, як найживіший нерв усього тогочасного життя, в політичній сфері зродила козацтво з його повстаннями та війнами за визволення, а в культурній — виявилась національно-просвітнім рухом та полемічним письменством XVI — XVII ст.

Якийсь час по з'єднанні з Литвою й Польщею руські землі, як згадано, живились письменством старої Русі, спадщиною попередніх віків. Але разом приймають вони й новий матеріал, знову ж потроху перетворюючи його органічно. Співка з Польщею хоч тим була добра, що відчинила дорогу на Захід, де саме йшла боротьба за нові форми життя,

буяла реформація, розпочинався вік гуманізму, ренесансу з його новими покличами в сфері життя і мистецтва. З Заходу, безпосередньо або через південно-слов'янські землі й Чехію та Польщу, широкою хвилею пішли на Україну нові ідеї. В сфері релігійній виявились вони так званим соцініанством, у сфері письменства — численними лицарськими повістями, як от: „Книга о Таудале рицери”, „О витезяхъ с книгъ сербскихъ, а звлаща о славномъ рицеры Трычане, о Анцалоте и о Бове и о іншихъ многихъ витезяхъ добрихъ”; повість про Атилу, так звані „Римскія Дѣянїя” („Gesta Romanorum”) або „Гисторіє rozmaite z римскихъ и тежъ іншихъ акторовъ (!) коротко збраны”; „Великое Зерцало”, „О трехъ короляхъ”, „О семи мудрецахъ”, „Петръ — Златые ключи”, „Факецыи или жарты польскіе”, французькі *fableaux* — байки всякі, навіть дещо з „Декамерона” Боккаччо („Повѣсть утѣшная о купцѣ, который заложился съ другомъ о добродѣтели жены своея”), „Историчніе вѣрши” про Зигисмунду та Звіздара й т. ін. Уривками доходила й тогочасна наука, переважно богословська, як от „Луцидарій”, ця справжня енциклопедія середніх віків. Але поки життя не висунуло нагальної потреби обороняти свою національну індивідуальність, оригінальне письменство спить, традиційне „книжне почитаніє” й далі тихо та сонно справляє свою роботу, задовольняючи звичайну цікавість. І вже польський *Dzang nach Osten*, що спотужнів надто по Люблінській унії, яка руські землі одірвала од Литви й зробила польськими провінціями, оживив приспані сили, зрушив їх на боротьбу й витворив дужий літературний рух на Україні. В другій половині XVI ст. вже не можна було пізнати колись сонну країну.

У боротьбі цій стрілись заступники двох культур — польської, заснованої на західних основах феодального ладу, і руської, перетвореної з візантійських джерел. Нічого й говорити, що культурна перевага була тепер на стороні Польщі, підсиленої до того ж зрадою верхів українського народу. Старими засобами з новими ідеями боротись було годі, бо — писав один з українських полемістів — де вже там „плохому і голому за збройного рицера воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати”. В боротьбі треба було і вчитись, треба було запозичатись і на ті культурні засоби, якими вороги орудували: школу, освіту, організацію громадську. І через те вплив польський був, може, найхарактернішою ознакою цього часу, — правда, він на українському ґрунті зближається з місцевими потребами і робиться потроху тією зброєю, що служила вже обороні своєї національної індивідуальності. Друкарні, братства і школи стають вогнищами нового культурного життя й національно-просвітнього руху на Україні. Вони ще дуже культивують ту традиційну пошану до книги, якою взагалі відзначалися старі часи, а як шанували в старовину книгу і як глибоко розуміли її вагу, показує пізніша сторінка з історії книги на Україні. В посвяті „Алфавита Духовного” (вид. 1710 р.) рядовий робітник освіти, якийсь „смирений ієромонах” Ілля звертає увагу патрона свого, митр. йоасафа Кроковського, на давню легенду про Олександра Македонського. Ніби по страшній баталії Олександра з Дарієм знайдено було в наметі Дарієвому „містерну... і дорогої роботи” скриньку. Коли її, як здобич, принесено Олександрові, то він її довго оглядав, милувався нею й міркував, яку коштовну річ має в такій чудовій скринці тримати, і нарешті поклав до неї на сховок — Гомерову „Іліаду”. „Не назначил її, — витолковує легенду ієромонах Ілля, — на злото, сребро і дороге камення, которое коликолвек в землю схованое міль і ржа повредити і в ничтоже обернути може; леч (але)

назначил ю на соблюдение негибнущее і никогда не ветшающее. Бо аще і согинет взглядом, матерії книга, обаче в ній написаное дійство і отважніі чини знаменитих незвитяжоних триумфантів во-віки пребивает”. Звідси не далеко вже й до того, щоб пристати до погляду знаменитого російського сатирика, який слідом за стародавнім афоризмом — *scripta manent* — розгорнув цілий запальний гімн письменству: „Все, що бачимо круг нас, усе свого часу обернеться що в руїну, що в гній — сама література зостанеться ціла й непохитна. Саму літературу добуто з-під законів тління, сама вона не підлягає смерті» (Салтиков)...

Отож пошану до книги, до письменства ще вище, як сказано, піднесли — нове тоді друкарство та зв'язані з ним культурні організації й церковне письменство.

2. Друкарська вмілість заходить до нас десь при кінці XV ст., принаймні з того часу маємо вже звістки про першу друкарню, що постачала книги на Русь. Це була Краківська друкарня, в якій заходами князя Костянтина Острозького-старшого німець Швайпольт Фіоль р. 1491 — 1493 надрукував Осмогласник, Часловець, Псалтирь і Тріоди. З цього часу, хоча головним чином твори письменства ще довго розходяться и ширяться старим способом, у рукописах, все ж можна було брати до послуг і таку могутню силу, якою був друкарський станок. І справді незабаром починає в Празі видавничу справу відомий „доктор в лікарстві”, вихованець Падуанського університету, Франциск Скорина (народ. близько 1490 р.). Він не обмежується вже самим передруком церковних книг, а виходить на новий шлях, наважившись давати книги „людем посполітим к доброму наученію”, — тобто коли ще не перекладав свої видання цілком на живу мову, то хоч зближав їх до народної мови білоруського відтінку. Так надрукував він р. 1517 — 1519-го „Біблію” (св. письмо старого завіту), потім „Псалтир” (1517), потім у Вільні „Апостоль” (1525) і „Малую подорожню книжицу”, що містила псалтирь, часловець, акафисти, канони, шестодневець, святці й пасхалію. Можна здогадуватись, що Скорина переклав був усю біблію, бо в передмові до Апостола згадує він „о всіх книгах Біблії ветхого і нового закона на руський язык виложених”, але перекладу того не надруковано і чи діставсь він до наших часів — не знати. Відоме тільки, що його друкована Біблія розходилась на Україні не тільки в автентичній формі, а і в списках у XVI і XVII ст. Почавшись працею двох згаданих людей, друкарство на Україні в другій половині XVI ст. стає річчю звичайною. Року 1565-го за „литовський рубез” мусіли тікати з Москви перші друкарі московські Іван Федорович (Федоров) та Петро Мстиславець, рятуючи своє життя після знищення першої в Москві друкарні. Притулок товариші знайшли були спершу у гетьмана Ходкевича в Заблудові й тут заснували нову друкарню, а з неї випустили „Евангеліє учительное” (1569)¹⁶ та „Псалтирь” (1570). Потім Мстиславець перейшов з друкарнею до Вільні, а Федорович по довгих митарствах знайшов собі захист в Острозі у знаменитого оборонця „віри благочестивої” Костянтина Острозького-молодшого. Тут він видрукував славу „Біблію Острозьку” (скінчена друком р. 1581) — перше видання всіх книг св. письма, які кн. Острозький порозшукував і постягав звідки тільки міг — з Афону, з Московщини, з слов'янських земель. Взагалі друкарська справа по тому досить

---

¹⁶ В передмові до цієї евангелії видавець каже, що спершу вік хотів був видати її в перекладі „на просту молву”, та порадившись із знавцями, мусів свій намір занехаяти, щоб помилок не наробити.

поширилась на Україні: кожен визначніший центр громадсько-культурного руху, як Острого, Луцьке, Львів, Київ і навіть менші міста, як Чернігів, розживаються на власні друкарні, з яких виходять усякі твори, переважно цікавого тоді найбільше релігійного змісту.

Много пливеть пожитків з друкарської штуки,
З неї свою відносять славу всі науки.
Вона то багатирів Марсобистрих справи
Залецаєть їх зацність і вельможність слави.
Вона і церковнії гимни описала
Вона всіх учителів церковних зібрала, —

так вагу своєї професії виставляють і вихваляють печорські друкарі в одному з панегіриків Петрові Могилі. Надто треба останню піднести заслугу друкарської вмилості. Тоді це була справді не комерційна, а величезної культурної ваги справа. „Ми знаємо, — писав Куліш, — що кожна друкарня була, на той час, науковим гуртком, що збирався коло друкарського станка та шрифтової каси; кожна являла собою в мініатюрі академію вільних наук, наук wuzwolonych, як їх прегарно назвали були поляки. Скільки на Русі друкарень було, стільки ж і вогнищ, біля яких зігрівався руський розум, що на них достигала розумова справа для зголоднілого руського світу”. І тільки аж у XVIII ст. починається у нас занепад друкарства — коли на нього накинута неситим оком і централізаторською рукою убрала в цензурні шори самодержавна Москва.

Вище вже було згадано про те, що українська аристократія одкинулася од свого народу й, перемінивши віру, цуралася разом і своєї народності. Справді, лише одиниці лишались при старій вірі та народності, — такими були, напр., князь Костянтин Острозький, „великий заступ і потіха всього народу роского”, або московський емігрант кн. Курбський¹⁷, що зіграли величезну роль у культурно-просвітньому житті на Україні, не тільки виступаючи оборонцями прав православної віри та руської народності й щедрими меценатами, але й безпосередню беручи участь у культурному рухові. На жаль, навіть одиниць швидко не стало: старі помиралі, а їхні нащадки опинилися в тому ж польсько-католицькому таборі; вже друге покоління, діти Острозького та Курбського, одкинулось од батьківської віри й стало католиками. Мав право Вишенський сказати: „на панів же ваших руського роду не надійтеся, в них же ність спасенія”, бо „нині межі ляхи князі руські всі поеретичіли”. Треба було деінде шукати заступників, і народна справа знайшла їх у свідомому міщанстві та його організаціях, відомих братствах. Вони виникли з давніх церковних братств, тільки реформованих на зразок новіших цехових товариств, і почали дбати не тільки про церковні справи та зв'язані з церковними філантропічні, а й про освітньо-культурні; од церков та шпиталів само собою перейшли ж вони до шкіл та друкарень і на якийсь час поробились справжніми заступниками й оборонцями рідної народності. При кінці XVI ст. вся Україна і Біла Русь укрились такими організаціями, а

---

¹⁷ Характерно, що сам Курбський не спочував перекладанню церковних книг на мову народню і навіть збивав у тому з пуття князя Острозького.

серед них перед ведуть — найстарше Львівське братство, Віленське, Берестейське, Луцьке, потім Київське. Братські школи, засновані за звичайним у середніх віках схоластичним зразком мали на меті конкуренцію з латинськими школами, особливо єзуїтськими колегіями, що безповоротно полонізували молодь, яка до них ходила. Зважаючи на близькі зв'язки братських організацій з церквами, і братські школи мали переважно церковний характер, але дух часу і конкуренція з католицькими школами примушували й православних подавати з світських наук те, без чого не обходилася тодішня освіта, помазана й у нас одгуками Відродження — грецьку мову, граматику, діалектику й риторику та „інії філософські письма, школі належачі”. Найбільше з-поміж тогочасних шкіл спершу визначалась недовговічна Острозька академія (заснована близько 1580 р.), що за короткий час свого існування зібрана була — не рахуючи грецьких учених, як Кирило Лукарне, — цвіт місцевої інтелігенції: Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Мартин Броневський, невідомий „Клірик Острожський”, М. Смотрицький — усі вони в своїй діяльності так чи інакше зв'язані були з Острогом та його академією¹⁸. Відома була ще Львівська братська школа, Замойська академія¹⁹ і, на-решті, славна потім Києво-могилянська колегія та академія, що в XVII — XVIII ст. заграла таку величезну роль в історії освіти й письменства не тільки на Україні, а й поза її межами. І братська діяльність на просвітньо-культурному полі дала великі наслідки навіть серед широких народних, мас. Як показують деякі згадки сучасників, освіта на Україні стояла тоді і пізніше досить високо. Так, архідиякон Павло Алепський, що їхав з патріархом Макарієм на Москву й під час Хмельниччини переїздив Україну, аж дивується високій культурності „козацького народу”. „По всій руській чи то козацькій землі ми, — каже він, — дивний і гарний факт спостерігали: мало не всі вони, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники вчать сиріт і не дають їм тинятись неуками по вулицях”. Навіть великі розрухи та козацькі повстання не припинили того широкого культурного руху; той самий Павло Алепський свідчить, що найбільше письменних пішло од часів Хмельницького, кола народ визволився був з-під панського ярма. Це безперечно була величезна, заслуга братств і тієї культурно-просвітньої атмосфери, що витворили вони на Україні. Таким чином міщанські братства на Україні, що перейшли на досить широку культурну роботу й зібрани кругом себе кращих, інтелігентніших людей свого часу, вийшли в XVI і на початку XVII ст. на перший план в обороні рідної народності і вже потім той прапор, що почав хитатися в руках братських організацій під тиском ворожої сили, підхопила козацтво, й самій боротьбі надавши нового, політичного, змісту.

В ті часи, кола церковне життя й інтереси займали центральний, можна сказати, пункт у людському світогляді, скрізь відродження письменства починається з церковної

---

18 Про академію Острозьку й наукові інтереси гуртка, що зібрався коло кн. Острозького, так писав згодом у „Палиноді” Захарія Копистенський: „Найдовалися на дворі його і мовці, одному Демостенові рівні, філософове і інші розличні любомудрці. Найдовалися і докторове славні, в гречеськім, словенськім і латинськім языках вицвічоні. Найдовалися і математикове і астрологове превиборні”.

19 Академія Замойська, як писав згодом Петро Могила в посвяті однієї книги Т. Замойському, „так много народові нашому пожитку й утіхи принесла, іж (що) не мало з неї людей учоних, росторопних і поважних, а церкві нашій православної велце потрібних вийшло”.

літератури. Але воно вже не обмежується списуванням й друкуванням старого тексту, а — почасти під впливом руху так званих „жидовствующих” та нового тоді протестантства (діяльність С. Будного) — пробує ближче приступити до народних мас. Ще в кінці XIV ст. в церковних книгах з'являються приписки, витлумачення „простою мовою” церковно-слов'янського тексту “що був, як видно, не зовсім зрозумілий читачам. Скорина,, як ми говорили вже свідомо наближає текст біблії — „людям посполітим к доброму наученію” — до мови народної. Таких перекладів і переробок „на мову рускую” „для ліпшого вирозумлення люду християнського посполітого”, і всяких пояснень та церковних казань протягом XVI і дальших ст. з'являється дуже багато, особливо під назвою „Учительних евангелій” були вони популярні, і в друкованій формі та і в рукописах ширились між українською людністю. Найдавніший переклад св. письма українською мовою, що дійшов до нас, — це так зване Пересопницьке евангеліє з років 1556 — 1561; перекладач, архімандрит Пересопницький Григорій робив цей переклад „на мову рускую із языка болгарського”. Р. 1569 литовський гетьман Ходкевич у передмові до „Учительного евангелія” каже, що він мав на думці дати переклад евангелії „на просту мову” — „вирозуміння ради простих людей”. Коло року 1580 з'являється новий переклад, надрукований у друкарні Василя Тяпинського. Р. 1581 в селі Хорошеві на Волині соцініанин Валентин Негалевський знову працює над перекладом евангелії. „Не сам з своєї власної хуті”, — як пише в передмові „до ласкавого чительника” Негалевський, — наважився він „с польского языка на реч рускую нашего тестаменту переложити, а учинил то за намовою і напаминанням многих учоних, богобойних а слово Божее милующих людей, которіи писма польского читати не уміють, а языка славянского читаючи, письмом руским викладу з слів его не розуміють”. З цього вже видно, що всі ті численні переклади й переробки евангелії постали насамперед з суто практичної потреби — дати зрозумілий народові виклад християнської науки, а вже згодом прийшли на підмогу й деякі, сказати б, теоретичної натури міркування. Надто з цього боку цікава спроба решетилівського священика Семена Могили дати „Науку хрестиянскую” (р. 1670) „барзо простою мовою і діалектом, іж і найпростішому чоловікові snadно понятая”. Могила для своєї праці має певні теоретичні підстави: „для того самого і коротко, і мовою назбит простою преложилося, іж би в церкві Божій вшелякий і найпростіший чоловік могл що колвек, ведлуг довціпу своего, поняти і в Евангелії того дня читанім зрозуміти”. Бо „не для реторів, ані для філософів, ані для астрологів, ані для жадних інших завихляних лобів” Христос науку свою дав, а „всіх нас зарівно й еднаково... ласкою своем и милосердієм даровавши удостоїл”. Через те „і слово Божіє, наука Христова, спасителя нашего, душевний покарм всім за вирозумінням, одкрито, простою мовою повинна бить в церкві божій од пастиря й учителя проповідана, іж би згола і найподліший в розумі міт зрозуміти й пожиткувати; бо широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку приносить, але простая і короткая, і до того з вирозумінням одкрита, в прудкім часі всі обширнії аргумента і завихлянії мови загортує”. В останніх словах бачимо вже принципову оборону мови простої перед „широкою а узловатою мовою” тодішнього книжного письменства, свідоме вживання народної мови. Дарма, що „барво простая” мова самого Могили не стак то вже й проста, — цікава тут сама принципова позиція нашого скромного автора.

Церковне оце письменство потроху підготовляє (і практично й теоретично) ґрунт і

іншим паростям письменства, що наприкінці XVI ст. виявляється вже досить видатним літературним рухом. Початком цього руху можна вважати згадане вже видання Острозької Біблії (р. 1581), що становить ніби поворотний пункт в історії українського письменства того часу. Од тієї дати почавши, наше письменство виходить з рамок випадковості й набуває характеру планомірної й систематичної роботи, овіяної певною ідеєю — поступу, визволення та боротьби за національні інтереси під фірмою інтересів релігійних. З другого боку, оте церковне письменство утворювало шлях іншим його формам хоч би вже тим, що „просту мову”, яку, напр. Скарга вважав за нездатну ні до чого, винесло на ступінь богословської та філософської мови, зробило її знаряддям вищої думки і таким чином давало матеріальну основу для літературного руху. Дві причини сприяли цьому рухові: боротьба за віру православну з католицизмом та унією й потреби шкільних кругів у наукових творах. Перша зродила велику й цікаву полемічну літературу, друга була стимулом до цілої низки наукових праць, переважно зі сфери мови та історії рідного краю — граматик і словників та літописів, що з початкових „кроничек” помалу перетворюються на великі і, як на свій час, досить науково написані праці. Разом і поруч розвивається й письменство в тіснішому розумінні, — те, що ми тепер зємо красним письменством, яке дало найбагатші здобутки зі сфери драми та вірші.

3. Полемічну літературу кінця XVI і початку XVII ст. викликано зачіпками од католиків (книга Петра Скарги „*O jedności kościoła Bożego*” р. 1577) і такими подіями, як реформа з наказу папи Григорія календаря (1581 р.) та офіційне оповіщення унії на Соборі Берестейським (р. 1596). Особливо останнє. „Унія, — пише один із теперішніх її оборонців, — наблизила Русь до Західної Європи, унія викликала багате письменство, унія прискорила культурний розвиток руського народу” (В. Щурат), — звичайно, додамо, не через те, що того хотіла й до того свідомо йшла, а через те тільки, що збудила протест і боротьбу проти себе, в яких виявилась і народна творчість, у письменстві головним чином. Згадані-бо події викликали серед тих, які ще лишились були при вірі своїй та народності, українців величезну тривогу й поробили цілий немов би ланцюг полемічних трактатів та памфлетів. На богословському, мовляв, ґрунті провадиться в них справжня публіцистична оборона народних і національних інтересів проти переможного католициста та колонізації. Православні („благочестиві”) полемісти того часу майже всі вийшли з острозького гуртка вчених, що зібрався був коло Острозької академії, і тому індивідуальні минаючи різниці, знайдемо у них чимало спільного, що єднає їх у групу, немов би справжню літературну школу.

Року 1582-го з’явився перший полемічний невідомого автора трактат — „Посланіє до Латинь ізъ их же книгъ” з додатком цікавих віршів, а за ним виступило вже й чимало відомих авторів. 1587 року вийшов у Львові „Ключь царства небесного” ректора Острозької академії Герасима Смотрицького. У своїй дошкульній критиці папського автократизму та в обороні принципу церковної соборності автор стоїть більше на публіцистичному ґрунті, особливо в другій частині своєї праці — про „календарь римский новий”. Смотрицький дотепно переставляє питання з богословських абстрактних вершин у сферу практичну, доводячи всі невігоди, які заподіяв би новий календар для „чоловіка бідного”, тобто для маси кріпацького люду щонайперше. „Пан йому каже у дні святїї,

Богу ку чті і хвалі ведле звичаю церковного давнього належачії, роботи. Боїться і Бога, боїться і пана; мусить більшого опустити, а меншому служити, бо о онім слихає, же єсть долготерпелив і многомилостив, а сего відає, же єсть короткотерпелив і трохамилостив.” Смотрицький взагалі вдається охоче до іронії над своїми супротивниками, — напр., що неслухняна природа не зважає собі на реформу папську, — і гостре слівце — то прикмета його літературного стилю. Відомі ще й інші твори Г. Смотрицького: передмова до острозького видання Біблії, вірші на герб князя Острозького, якась сатира віршем на нелади серед православної ієрархії, — остання, на жаль, до нас не дійшла, хоч можна думати, що була визначним твором, уважаючи на ту дотепність та гумор, які виявив був Смотрицький у своєму вже „Ключі”, що дав йому славу першорядного публіциста.

Іншим з літературного погляду стає перед нами другий з того ж гуртка автор Василь Суразький, що видав р. 1588-го „книжицу — „О единой истинной православной вѣрѣ”. Це вже солідний трактат богословський про ті справи, в яких порізнились східна й західна церкви, а розрада того часу між православними й католиками сталася була в питаннях про єдність церкви, про різниці щодо науки за св. Духа, про владу папи, про всякі одміни обрядові, про календарну реформу. Всі ці справи автор трактує з чималим богословським апаратом, систематично і послідовно: „потреба, — каже він, — з початку взявши, аж до кінця довольне виправить — єдину истинную віру показати; а змисленні всі отщепенства, яко прелестні і блудні, обнажить і обличить”. Отже, „книжица” однаково торкається і раціоналістів та протестантів, як і католиків у всесторонню розгортаючись апологію православ'я. Мова у Суразького наближається більше до церковної, стиль досить важкий, цитатами з св. письма пересипаний, виклад взагалі сухий і позбавлений популярності.

Полеміка між православними та уніатами надто розгорілась по соборі в Бересті, що дав практичний вихід теоретичним до того часу змаганням. Зараз по соборі з'явилась, польською мовою і в перекладі, книга згадаймо вже Петра Скарги — „Описание и оборона собору руского берестайского”, а в ній автор розказує історію собору з уніатської позиції й обороняє унію від тих закидів, що їй ставили православні. Відповіддю на це од православних був документальний протокол Берестейського собору під заголовком „Ekthesis» (1597) і ціла низка самостійних праць тодішнього наукового світу, а також гаряча агітація проти унії людей, як Стефан Зизаній (його усні казання та видана 1596 р. праця „Казанье св. Кирила о антихристе,” про папу ніби як про антихриста).

На першому серед усієї цієї літератури місці стоїть виданий р. 1597-го „Апокрисисъ албо Отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ” Христофора Філалета, — особи, під якою треба, мабуть, на думку проф. Третяка, розуміти близького до острозьких кругів шляхтича Мартина Броневського. Великого розуму й науки людина, Броневський проти Скарги та уніатів викотив тяжку артилерію доказів історичних і логічних, наміряючись „на клевети вкратці отвіщати”, як сказано в доданій звичаєм тих часів до книги віршованій передмові. Поминувши також звичайні тоді посвяту (між іншим кажучи, канцлерові Замойському — „аби той скрипт від огня рув забезпечений” (характерна подробиця!) та передмову „до чительника”, маємо в праці Броневського чотири частини. В першій переглядає автор події Берестейського собору, діяльність на ньому православних та уніатів, спиняючись особливо на „злочинствах” київського митрополита й інших до унії причетних владик. За цією історичною частиною йде апологетична оборона православної

позиції на соборі, підносячи ідею народоправства у справах церковних проти автократичних претензій владик, що тільки собі надавали право церковного урядування й влади. В третій частині Броневський докладно розглядає питання про „монархію” або церковну повновладу римського папи, даючи історичний огляд тих підстав, що на них „монархія” ця спиралася.

Нарешті остання частина містить оборону східної церкви й патріархату царгородського та виводить на люди ті „урази” й знуцання, які практиковані заради унії над православною людністю. Сильними громадянськими нотами бринить закінчення „Апокрисиса”, де автор пророкує наслідки того знуцання, виявляючи проникливість неабиякого політика. Написана стримано, спокійним тоном, але місцями дотепно й, ущипливо, обставлена надто солідно з фактичного боку документальними даними, відповідь Броневського справляє й тепер навіть враження поважного трактату. Не диво, що уніатська публіцистика чимало витратила енергії на здискредитування „Апокрисиса”, підсуваючи його авторові протестантизм і взагалі еретицькі погляди, що таки й справді мають підстави в раціоналістичному світогляді Броневського: тут його опоненти, не пішли за іронічною порадою, кинутою в „Апокрисисі” — „не вибирати м’якших кусків, оминаючи кости, которими подавитися можна”. Адже йшлося не про арійство Броневського, не про його особу „ а про галовну ідею його праці, і це було справді „кісткою”, яку старанно обтинали навіть найсильніші з його опонентів, як Потій, оперуючи здебільшого загальними обвинуваченнями та особистими натяками. Тим часом найбільшу вагу в „Апокрисисі”, навіть з пізнішого погляду, становить ідея демократичної церкви, яку „іменем людей старожитної релії гречеської” поставив був Броневський супроти думки Скарги, ніби миряни не можуть брати участі в соборах та й загалом; у керівництві церковними справами. Стоячи принципово на основах широкої терпимості й волі, Броневський виступає сильним і переконаним ворогом, церковної автократії, що практично виявлялась тоді у тенденції зробити з папської влади єдине джерело церковного законодавства та стовп усього духовного життя. Проти автократично-монархічних тенденцій Броневський ставить право світських людей самим порядкувати в своїй вірі, і тут можна вбачати, в перспективі й протест загальний проти оцерковлювання всього життя, проти тієї безмежної теократії, яка була наслідком виключного панування духовенства й доходила до Геркулесових стовпів духовного поневолення: згадаймо середньовічну формулу, що думка людська, філософія, мала бути тільки „за служницю в богословія”. „Корень і верх всіх наук і умітностей — теологія”, — читаємо в одному панегірикові Петрові Могилі, отже й у нас була та сама реальна небезпека духовного поневолення, що важким туманом залягла була на заході. Книжка Броневського була далі, ніж думали його опоненти та навіть і прихильники з-поміж православних; може бути, що й сам автор не гаразд ясно уявляв собі всі висновки, що логічно випливали з його основних тез... Посідаючи велику, як на той час освіту — в „Апокрисисі” цитовано з 60 письменників, — орудуючи надзвичайно ясною логікою, Броневський спокійно, впевненою рукою збиває опонентів з позицій, і його праця була одним із найбільших ударів, завданих уніатству з православного боку, але в дальшій перспективі була взагалі по всякому клерикалізму. Йдучи до своєї головної мети, Броневський торкається всяких пекучих справ, між іншим — безправності своїх земляків політичної, грізну добавачаючи в

цьому небезпеку самій державі. усьому її політично-громадському ладу. „Не єсть Вашим Милостям тайно, — з підкресленою почтивістю звертається він до польського панства, — і за прошлими скаргами і за теперішнім припомненням великії а праве незносні, не тільки маєтности, здоров'я і учтивости, але і сумнінню заходячеє зневолення і стиснення наше. А іж (що) братією нас своєю зовете і члонками єдного тіла речі посполитої менуєте — просимо: ужальтеся над утисненою братією своєю нехай вас рушать як власне Вашу Милость обходячії рани і урази наші... Нехай Вашу Милость рушить милость прав Ваших Милостей, котрії в єдних дошках з нашими (в котрих гвалт тепер терпимо) замкнені і єдними зв'язками утвержен) суть”. „Стережіться того, — пророче застерігає Броневський, — аби тією дірою, которая ся вправах нам служачих дієть, всі ся Вашим Милостям свободи не вислизнули”. Дальша історія Польщі наочно довела, скільки правди було в пересторозі Броневського і як високо взагалі в своїх міркуваннях піднісся цей ворог усякого деспотизму й нетерпимості, на які безнадійно вже тоді занедужало було польське громадянство. Пророкування розумного публіциста і вдумливого громадянина од слова до слова справдилось, — дарма що книга стояла над своїм віком та розумінням сучасників саме в найглибшій своїй частині.

Великого, як на свій час, гомону наробили були два полемічні листи невідомого письменника, якого знаємо тільки під криптонімом — Клірик церкви Острозької: „Отпись на листъ въ Бозѣ велебного Отца Ипатія”, — (друкований в Острозі 1598 р.), та відповідь „На другой листъ велебного Отца Ипатія” (1599 р., не друкований), — обидва написані з приводу приватних листів Потія Іпатія до кн. Острозького і мабуть чи не з його доручення. Це вже не наукові трактати, а суто публіцистичні праці, написані живо, запальним тоном і з талантом, у якому авторові не міг одмовити сам Потій. Зміст обох листів — нищення „мішаної а вихрватої і бурливої згоди”, тобто унії, наслідки якої Клірик гостро й дотепно заплямував так само, як і творців її: напр., Потій для нього — то старий лис, що підступом скрадається до гусенят, щоб ними пожитись. „Повадили есте світ, — звертається Клірик до уніатів, — потурбували люди, висушили в людях зобопільную милость, поваснили родичів з дітьми, поятрили брата з братом, побудили одного против другому, розпорошили братерство, прогнали приязнь, впровадили зайтрєння”... Опріч листів, той самий Клірик Острозький видав ще — ніби з старого якогось рукопису — памфлет під заголовком: „Исторія о листрикійскомъ, то єсть, о разбойническомъ, ферарскомъ або флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списаная” (1598 р.). Цю досить таки фантастичну історію широко використовували потім православні полемісти, щоб підірвати унію в самім корені — в її підставах, що виводилися з відомого флорентійського собору 1439 р. Писання Клірикові сповнені вогню, непідробленого почуття, полемічної дотепності, широкої начитаності (цитовано напр. Петрарку й ін.) та гарних поетичних образів. Такими своїми прикметами вони чималої завдавали урази уніатам і викликали знову ж відповіді з того боку (Потій та інші). Літературна манера Клірикова дуже нагадує манеру Мелетія Смотрицького, і це давало навіть деякі підстави припускати, чи не він часом замолоду сховався був за тим криптонімом.

Надто цікава постать цього письменника, що його Куліш назвав був „однимъ изъ замѣчательнѣйшихъ лицъ нашей исторіи”. Мелетій у чернецтві, а попереду Максим Смотрицький (1578 — 1633), згаданого вже Герасима Смотрицького син, був вихованцем,

з одного боку, острозької школи й тієї, що там панувала, духовної атмосфери, а з другого — закуштував був і єзуїтської науки та західноєвропейського життя. Це одбилось на його літературній діяльності хитаннями й суперечностями, з яких видно не врівноважену вдачу, хитку та непокійну — „мятушуюся”, сказати б, душу. Року 1610-го з'явився (мовою польською, але ніби як переклад з грецької та української) глибоко песимістичний, але надзвичайно поетично й з справжнім натхненням написаний „Плач” Теофіла Ортолога, — під цим псевдонімом виступав Смотрицький. Під його пером сучасна Україна ніби оживає й плаче невимовне тужними словами, промовляючи до дітей своїх, що покинули нещасну матір, церкву православну, на сором, ганьбу та поневіряння. „Тренос”, oprіч посвяти й передмови, поділено на десять розділів. У двох перших мова про становище православної церкви, у двох наступних міститься критика церкви римської, в останніх розглянуто догматичні й обрядові суперечки між східною та західною церквами. Незважаючи на такий ніби спеціальний зміст, книга Смотрицького викликала величезне зворушення серед православних та не менше ж і обурення в католицькому світі. Перші називали автора „отцем благочестія”, „янголом божим”, порівнюючи його натхненну працю з творами Золотоустого, наказуючи класти її з собою в домовину. Католики ж уважали, кажучи словами католицького біографа Смотрицького, що „звіку ще ніхто з еретиків на святий престол не нападавсь так злостиво: кожне слово тут язва, кожна думка — отрута, тим гірша, що автор розпустив її в красі стилю, як у солодкій принаді” (Суша). Книгу заборонено продавати, подекуди конфісковано, шукано автора на кару, проте видання зараз же розійшлося по всіх усядах, доходючи аж до самої Москви. Це двосічне маємо свідчення про те, якої здобув собі популярності твір Смотрицького. Та й не диво. Глибоким ліризмом і поезією, щирим пафосом гніву и обурення повіває на нас із сторінок цього натхненного голосіння, справжній, не вдаваний плач над лихоліттям у рідному краю витискав такі ж нелицемірні сльози й з очей читача-прихильника, а полемічні стріли та сатиричні екскурси ранили глибоко ворога і супротивника. Особливою відзначаються красою й силою два перші розділи, прибрані в форму промов од православної церкви до своїх дітей. „Горе мені бідній, — мовить церква, — горе нещасній, пограбованій, усього добра позбавленій, обдертій, щоб голим тілом соромотно світити! Мої руки в кайданах, на шиї ярмо, на ногах заліза, ланцюг круг стану, двосічний меч над головою, під ногами безодня, вогонь навколо негасимий, звідусіль плач та острах та гонитва люта. Смерть женеться за мною по містах і в селах, смерть стереже на ланах і в дібровах, по горах і долинах земних. Ніде не знайду собі упокою, ні безпечного пристановища. День мій серед мук, ніч серед плачу минають та стогону. Влітку спека мене знесилює, взимку мороз лютий побиває”. І це тим тяжче, що згадки подають інший образ минулого. „Була колись я красна й багата — нині ж скалічена і вбога. Була колись на весь світ царицею, а нині всі мене потрібують. Усе живе, народи і люди з усього світу, збирайтеся й послухайте мови моєї. Дізнайтесь, чим я була, і великим дивом здивуйтеся. Нині глум людям — була я прекрасна, мов зірниця на сході, як місяць гарна, одиначка у ньеньки моєї, чиста, мов голубка, людям і янголам навдивовижу”. З чого ж сталося таке лихо? Ні з чого, тільки з великої зради. „Породила а діток, — мовить далі безталанна мати, — і вигодувала їх і до розуму довела, а вони мене одцурались, за сором й ганьбу стали мені. Вони здерли убрання з мене й голу вигнали з мого обійстя, красу мою й

принаду забравши. Та й цього ще не досить: вдень і вночі зазіхають вони, щоб і бідну душу мою занапастити... Вдень і вночі плачу я й сльози річками ринуть по обличчі мені — і не знайдеться, хто б приголубив: усі одцурались, усі зневажають. Покинули, мене рідні, приятелі ворогами стала, а сини мої, з задрощів до гадючого роду, тнуть жалами мою утробу. Слухайте ж жалісного слова мого всі народи, зятяйте його усі люди світу... посліпили священники мої... пастирі понімили й не хочуть вірити, що про душу мовлю. Старі мої подуріли і здичавіло юнатство, а, дочки в розпусту вдалися... Куди ж звернутись мені? Де голову схилити? У кого поради благати?"... Треба уявити собі тих часів становище й почування тогочасної людини, щоб зрозуміти враження од цього справді прекрасного плачу. Громом пролунав цей крик болю й безмежного розпачу серед сучасників, і не диво, що для них, які на собі зазнали усього, лихоліття тогочасного, утисків і зради, гримів він справді немов гуком воскреслой труби архангела...

Та ще більший, може, трагізм тодішнього становища України в тому, що й автор того незрівнянного плачу, цей „янгол божий”, незабаром власних доклав рук до національного лихоліття. Щодалі одходить Смотрицький од „юних днів, днів весни”, то дужче й сам прихиляється до того, що колись картав і гудив натхненним своїм словом, аж поки сталося, що своєю особою збагатив лави апостатів. Оддавши якийсь час свої сили науковій роботі („Славянская граматика”, 1619), Смотрицький, уже в сані архієпископа полоцького, вертається знову до публіцистики, нову давши низку полемічних творів проти уніатства („Verificatia niewinnosci”, „Obrona verificatii” та ін.). Але потай і сам сходиться вже з уніатами, будучи як єпископ ображений втручанням братств у церковні справи. Року 1628-го, по своїй подорожі на схід, випускає Смотрицький книгу „Apologia”, і в ній зрікається своїх колишніх поглядів і вже одверто пристає до унії. В „Апології” він полемізує не тільки з славним того часу проповідником С. Зизанієм та Філалетом-Броневським, але й... з своїм власним духом з молодих літ, вживленим так яскраво у „Треносі”. Тут добачає тепер Смотрицький повно ересі, а самого „Ортолога” називає „ущипливим, нахабою і незносним”: „слів його отрутих умисне не переказую, — сентеціозно заявляє тепер Смотрицький, — щоб не розчухувати й не роз'ятрувати того струпа смердючого”. По тому довелося пережити Смотрицькому ще одне пониження. На київському соборі 1628 р. його присилувано прилюдно зректися „Апології”: похмура сцена того зречення („ревокації”) у великій Печерській церкві з роздиранням та потоптанням під ногами листів тієї „єретицької” книги, з гашенням свічок, анафемою й іншими такими аксесуарами темного середньовіччя може бути найкращою ілюстрацією часу, обопільної зятятості й ворогування. Але присилуваний „роздерти і потоптати” свою совість, Смотрицький, утікши з Києва, зараз же випускає протест проти примусу й решту життя присвячує гострій полеміці з критиками (Мужилівський та інші) його нової позиції. Проте в цих творах ані разу не піднісся він до високостей свого молодечого „Плачу” й надолужував більше виразами особистого роздратування та лайкою, втоптавши в багно надії, що колись покладали на нього були земляки, й даючи своєю постаттю зразок хитань того взагалі хиткого й бурхливого часу.

Визначним твором в оборону української народності йи віри православної була не надрукована свого часу „Пересторога зъло потребная на потомные часы православнымъ христіанамъ”..., написана десь, мабуть, р. 1605 — 1606-го. Авторство цієї праці

приписують тепер впливовому братчикові львівському Юркові Рогатинцеві. Змістом „Пересторога” розпадається на дві частини. В першій маємо широку розповідь про підготовчі до унії заходи, далі про саму унію та як заведено її на Україні, нарешті про події на соймі 1600 р., що мав розбирати протест православних проти уніатських владик, — частина історична. Друга частина має вигляд богословського трактату, містячи головним чином полеміку проти думки про перебування св. Петра в Римі, а значить і проти першенства папи в християнському світі, яке головну підставу знаходило в тому ніби-історичному факті. На „Пересторозі” видно сліди впливу інших полемістів, особливо ж автора „Апокрисиса”, і знову ж, як і ті полемісти, поза вузькими рамками суто богословських справ широко освічений і літературно-талановитий автор „Перестороги” потрапив дати працю, вага якої виходить поза межі релігійних суперечок, а дає загальну характеристику часу. Автор поставив собі широке завдання — вияснити й показати причини занепаду українського народу. Найбільш до цього, на думку автора „Перестороги”, спричинилась недостача освіти й шкіл для народу, бо замість них у старовину більше про монастирі дбали та церкви, а „того, што било найпотребніше — шкіл посполитих не фундували”. Без науки ж і „книги тії, що еще їх позостало, порохом припали і все набоженство прийшло ко взгорді”. Коли ж народ почав був потроху доходити світу наукою, коли вже стали повсюди братства, школи та друкарні, коли „православіє наше почало било просіявати яко сонце, люде ученії почали били в церкві божій показуватися, учителі і строїтелі церкви божої і книги друкованії почали множитися” — тоді на пагубу людям прийшла унія і всі наслідки спасенного діла знищила. Це був, можна сказати, типовий погляд для того часу, погляд людини, що розуміла вагу освіти й бачила, яку шкоду народній справі зробило релігійне роз’єднання. Хоча й не друкована, „Пересторога” мала проте великий вплив на сучасників, та й на пізніших письменників, особливо історичною своєю частиною. Тим часом як джерело історичне, „Пересторога” великої вартості якраз і не має, бо подає чимало віри негодного, а то й просто фантастичного та баламутного, хоча самий принцип історичної традиції, систематично через усю переведений книгу, показує, що автор на правдиву ступив був стежку методологічну. Значно вище стоїть суто літературна якість книги. Оповідь у „Пересторозі” пливе живо, написана гарною, сильною мовою; багато влучних виразів, поетичних образів та гаряче переконання автора надають „Пересторозі” значення першорядної літературної пам’ятки.

З другого боку, з уніатського, теж виставлено в полеміці кількох талановитих письменників, твори яких варті уваги з літературного погляду як своєрідна публіцистика, що озивалася на потреби свого часу. Не спиняючись над творами Смотрицького-молодшого другої доби його діяльності, поглянемо тут ще на праці найвизначнішого з уніатських полемістів, митр. Іпатія Потія (1541 — 1613). Магнат і високий пан, сенатор Речі Посполитої, Адам, у чернецтві Іпатій Потій, покритив собі голову чернечим каптуром з намови, найбільше, кн. Острозького, що бачив у ньому людину досить тверду для того, щоб стати плечима православію зокола та подбати про потрібні реформи в середині церкви. Та помилився старий Острозький: замість оборонця, благочестива церква такого придбала собі потужного ворога, якого ні перед тим, ні потім не мала. Як найбільш визначна серед уніатів постать. Потій стягав на себе і приймав найдужчі удари од

православних полемістів, та й сам не підставляв по-євангельському другої щоки, а тією ж монетою віддячував, роздаючи удари направо й наліво. Філалет, Клірик Острозький, автор „Перестороги”, найбільше — М. Смотрицький — усі так чи інакше торкаються Потія і всім їм він по черзі одписує, невтомно борючись за об'єднання церковного життя біля римського престолу, а сам виростаючи на центральну постать в полемічному письменстві. Ще до Берестейських подій 1596 року видав був Потій книгу: „Унія альбо выклад преднейшихъ арьтикуловъ ку зъодноченю Грековъ съ костеломъ Римскимъ належашихъ” (у Вільні 1595), в якій пояснює науку римської церкви, щодо тих догматичних та обрядових різниць, які розбили на два табори українську людність. Обороняючи владу папи. Потій однаково нападає в своїй книзі і на протестантів, і на православні братства, що з двох боків поривали миле йому об'єднання, яке всіма шляхами мало заводити до Риму. Далі свої симпатії до нового календаря, виявлені вже в тому першому творі, ширше аргументував Потій у брошурі „Календарь рымскій новый” (1596), а зараз по Берестейським соборі заходивсь енергійно ширити про нього відомості з уніатського погляду, з польської перекавши мови відому книгу Скарги, а також і свою власну видавши працю: „Справедливое описанье поступку и sprawy сыноду Берестейского” (1597 р. до нас не дійшла). Зачеплений листом Клірика Острозького, відповідає на нього Потій широким „Отписомъ на листъ ниякого Клирика Острозького безъименного” (1598), а потім підіймає рукавичку, кинуту в „Апокрисисі”, й одписує Філалетові книгою „Антирисисъ” (1599), де багато подає цінного матеріалу щодо постанови унії. З інших Потієвих творів особливо відзначається „Гарьмонія албо согласіє вѣры” (1608), агітаційно-публіцистична праця, в якій автор висловлюється за можливість церковного порозуміння, хоча разом і нападає гостро на православіє. Всі оці, та й інші Потієві твори, звичайно, викликали відповіді й протести з православного боку, — тому допомагав і сам Потій не так змістом, як тоном і манерою своїх писань. Потій цілком і неподільно стоїть на позиції аристократичної й автократичної церкви, магнатом виявляється і в поглядах, і в манері. Унія, на його думку, „тільки вертає „до оної старожитности і згоди святої, которая за предків наших бивала”, тим-то нові порядки в церковному житті, напр., братства і їхня участь, у церковних справах не до душі єпископові-сенаторові. В першому ж своєму друкованому трактаті він гостро виступає проти того, що „люд простий, ремесний, которий покинувши ремесло своє (дратву, ножиці і шило) а привлачивши собі вряд пастирський, письмом ширмунуть, ницують, виворочають і на свої блюзнерські і хвалшивії потвари оборочають, пастирей своїх власних соромотять, безчестять і потваряють”. Тон у писаннях Потія надзвичайно гострий, ущипливий, глузливий, часто переборщений та особистими закидами пересипаний. Напр., на іронічний закид Клірика Острозького, що унітським владикам не пощастило дістатись до сенату, Потій одповідає: „Што ся дотичеть місця в радї, же (що) нас омилили, где ся з нас насміваєш і під покривкою титули собачїї приписуєш і з робятами за піччю місце указуєш і што гіршого еще напотім пророкуєш — не противлюся твоїй молодости: бо-сь жак (школяр, „з заїдами”) і пожаковську пишеш! І если ся того в школі Острозькім научил людем учтивим примовляти, не леда (не дуже) цвічення і гідність тої школи показується. Але подобно рихлей (швидче) гда в коршмі за горілкою научилесь ся тої діялектики”. Філалета-Броневського Потій обкладав епітетами: „о вшетечная і невипареная губо”, „пудло

безмозке” і т. ін.; Філалет, на його думку, коли й вартий подяки, то хіба такої, щоб „аж боки вспухли”. Дотепному опонентові, звичайно, не важко було підловити Потія на таких полемічних вибриках та переборщеннях. Так, коли Потій ущипливе запитує Клірика Острозького: „Слиши, чоловіче добрий, хто ж кольвек (бо іжесь машкарою лице своє закрил, трудно тебе пізнати)! І если-сь умисльне для того ім'я своє затаїл, жеби-сь смілій лаял і, не питаний будучи, одповідал, гнать, іжись Катона не читал” — то йому самому цілком резонно, хоч і учтивіше, з граціозною іронією, зауважує автор „Перестороги”: „Дивно єсть всім, для чого Потій-єпископ, дишучи, приховує своє ім'я у своїх книжках, сповнених усякої прелести і підпокриття світлости, а чому на свщниці не стоїть, аби всі виділи світлість його”. Видимо, супротивники один одного були варті, і коли Філалет переважав Потія строгою логікою, Рогатинець певною себе стриманістю, а Смотрицький — чуттям кипучим та образністю, то і в творах Потія, в його розчухраному стилі й нестриманості і навіть у самих переборщеннях прочувається все ж енергійна рука, потужна індивідуальність, свідомо себе сила. Це його „мішаний а вихроватий і бурливий” — вираз, хоч і з іншого приводу, Клірика Острозького — мові надає високих прикмет літературної творчості, а його самого ставить на цілу голову вище за його літературних товаришів та співробітників, як митр. Веліамин Рутський, або Касіян Сакович. Не говорю тут про ідейну вартість його творів, бо з цього погляду, як оборонець реакційних принципів, Потій стоїть безмірно нижче за своїх опонентів.

На фоні всієї цієї полемічної літератури найвиразніше проступає така надзвичайно яскрава постать, як знаменитий чернець — аскет життям, талановитий публіцист з професії й фанатик правди напряду — Іван Вишенський (народ. десь близько 1550 р., помер близько 1620-го), цей найвизначніший письменник гарячого того часу. За життя Вишенського твори його, oprіч одного виданого анонімно (послання „Благочестивому княжати Василію”, Острозькому тобто, в „Книжиці”, 1598 р.) не були друковані зовсім, але це не ставало їм на заваді, щоб розходитись по Україні в рукописах, здобуваючи собі впливу, а авторові широкої популярності. З Вишенського не був учений, як Василь Суразький, або тямущий діалектик, як Броневський, — це був блискучий публіцист, що й форму своїм творам прибрав найбільш публіцистичну — посланій або до поодиноких людей адресованих, або ж і „до всіх обще в лядській землі живлящих”. Посланнями своїми — а їх дійшло до нас десятків зо два, — здебільшого цілив Вишенський у найболючіше місце тодішнього життя, виясняючи те хитання та розбрат, що запанували були на Україні. З другого боку, й літературний талант у Вишенського був такий, що він справді міг „глаголомъ жечь сердца людей” і обертати їхні думки в той бік, куди хотів сам. Нарешті аскет не поборов у ньому громадянина й демократа з природи, що перший поміж полемікою про справи віри поставив гостро питання про тяжкі злидні простого люду. Тоді як верхні класи на Україні, світський і духовний однаково, пишались достатками і в розкошах купаються, „бідні піддані, — пише Вишенський, — день і ніч на них трудять і мучать... і простої сермяжки доброї, чим би наготу покрити могли, не мають... шеляга, за што соли купити, не мають”... „в своїй неволі річного обходу удовліти не можуть, з дітьми ся стискають, оброку собі уймають, боячися, да їм хліба до пришлого урожаю не дотягне” („Къ утекшимъ отъ правосл. веЪры епископомъ”). Вишенський бачив, що вища ієрархія та панство його часів одним лицем пошилося в перекинщики та зрадники своєї народності, і

не на них він покладає свої надії. Про єпископів каже він, що „сіі забігли на покої латинській, на славу і на честь папину, да зді мирно своє житіє і безнавістно поживуть, іобразуючи, яко не суть і не били пастирі, бо розбійниці і не дверми, но дірою влізли” („Бл. княжати Василю”). Такої ж самої думки Вишенський і про панство. „На панів же ваших руського рода не надійтеся, — пише він з Афона „до всехъ обще в лядской земли живящихъ”, — в них же ність спасенія”. Надії його — на простих, на „хлопах”, головним чином на тих міщанах, що саме тоді гуртувалися в братських організаціях. Тим то й обурюється Вишенський на те, що вищі класи з призирством ставляться до народу. „Як же ви духовними, але і вірними зватися можете, — запитує він своїм звичайним уразливим тоном єпископів, — коли брата свого, в єдиній купелі крещенія вірою і од єдиної матері благодати рівно собою породившогося, подлішим од себе чините, уничижаєте, і ні за що бити вмняєте — хлопаєте, сидельникаєте, шевцями на поруганіє прозиваєте?... Питаю тебе, ругателю Христова імени, чим ти ліпший од хлопа? Албо ти не хлоп такий же — скажи мі ? албо ти не тая ж матерія, глина і персть — ознайми мі ? албо ти не тоє тіло і кров? албо ти не тая ж желч хракотини, слина і тлініє? или ачей ти од каменя утесан і не маєш кишок і слюзу хлопського — ознайми мі?... А єгда показати не можеш, яко ти каменний, костяний или навіть і золотий, тільки такий же гній і тіло і кров, як і всяк человек, чим же ти ся ліпшим показати можеш над хлопом?” („Къ утекшимъ отъ правосл. вѣры епископамъ”). Правда, відповідає Вишенський за єпископів: „тіі хлопи простіі в своїх кучках і дімках сидять, а ми предся на столах єпископських лежимо; тіі хлопи з одної мисочки поливку або борщик хлебчуть, а ми предся по кількадесять полумисків розмаїтими смаками уфарбованих пожираєм; тіі хлопи бітським або муравським гермачком ся покривають, а ми предся в гатласі, ядамашку і соболіх шубах ходимо; тіі хлопи сами і панове й слуги собі суть, а ми предся предстоящих барвяноходців по кількадесят маємо; перед тими хлопами ніхто славний шапки не здійме, а перед нами й воєводи здіймають і низько кланяються. „Це єдине, що могли б у свою оборону промовити єпископи, але звести справу на такий шлях — означало б запевне її програти. І невблаганний полеміст це розуміє і сам тисне до стіни своїх супротивників. Голос пізніших віків, що твердо встановили хоча б у самій ідеї рівність усіх людей, вчувається в цих запальних словах та ущипливій іронії Вишенського. Разом стоїть він високо і в своїх національних почуваннях до „моєї любимой Русії”, хоча звичаєм свого часу народність і віру бере за одно. Для Вишенського нічого гіршого нема й ганебнішого над „змінників руських”, що їх, на думку благочестивого публіциста, сам Бог повинен викоринити. Він не боїться підвести голос проти всього ладу з його неправдою та кривдами, з його принципом: „русин з папіжником волности единой да не і мать”. Державний нагніт приводить Вишенського до конфлікту з вищою владою і у нього зриваються гострі епітети на короля, цього однакового з Нероном та Навуходносором „тиранина на істину”, що слухається зажерливих отців-єзуїтів. „Чого ні один король з первих королів важитися не сміл, то нині єзувіта ті пожитки, в землі вольній і спокійній буде, то єсть згвалченіє сумненія королівського, замішаніє, неприязнь і злореченіє на стан королівський од всего посполітого человека, і еще погибель вічную королю, яко да од добра человека тираном ся учинить” („Краткословный ответъ Феодула”). Як аскет, оборонець предківської народності й віри та людина старого виховання, Вишенський неприхильно ставиться до

сучасної науки, бо на його очах учені й одуковані люде кидали свою народність і віру, — звідси його неприхильність до „Аристотеля, Платона: і філософів мудрих”, до „єзуїтських колеумів”, до „комедій, і машкар”. Проте він не був ворогом науки взагалі, — принаймні тієї науки, яку мав за правдиву, і рекомендує в своїх творах „писаніє, науку, друкованіє книг, училища” й подає навіть докладну, — правда, досить убогу, — тієї науки програму („Зачапка мудраго латынника съ глупым русиномъ”). „Не бо аз хулю, — пише Вишенський в „Посланіи къ старицѣ Домникін”, — граматическое ученіє і, ключ к познанію складів і річей, якоже ніції мнять”, але тільки „утвердивши сумненія віри благочестивими догмати, тогда внѣшніх хитростей до відомости касатися не возбраняти”. Щодо народної мови, то Вишенський давав їй широке місце в науці, повстаючи тільки проти того, щоб її за церковною службою вживати: „Евангелія і апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочайте”. Так само любив Вишенський і „нашу просту руську пісню” побожного змісту, і навіть рекомендує її співати по церквах. Взагалі його твори, — зауважує проф. М. Грушевський — „звернені проти сучасного панства: панських забаганок вищої ієрархії, писані з становища широкодемократичного, глибокогуманного, — їх високий пафос, щире, гаряче чуття автора ще й нині пече наші серця, ворухить наше чуття, як ніяке інше писання тих часів. Гарячий, патетичний до екстатичності, сильний у виразах часом до грубоватості, охочий, до різких і сильних тонів у малюнках аж до гіперболізму — Вишенський був сотворений на народного проповідника, трибуна, народного вождя, і гарячі, переломні часи унії як не можна більше відповідали його вдачі“. В особі Вишенського була, кажучи словами І. Франка, „немов непідкупна совість южноруського-народу, котрої голос,- непідкрашений і різкий, дуже часто немилий, інколи і бував занадто строгий, але щирий і в основі своїй правдивий”. Поставивши за мету свого життя добувати правди, Вишенський звів богословську полеміку з нетрів схоластичної теології в широку сферу моральних вимог, і ту, не милуючи й не боячись нікого, говорить правду цей „голяк-странник”, — ту справді непідкупну правду, що очі коле, кажучи народним прислів'ям. Своєю прихильністю до правди і щирістю пояснює: він і „доразливий” та „ущипливий” тон своїх творів — тон справжнього трибуна народного. „Научилися, — каже він про себе, — од Христа істини без похлібства: лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником» диявола дияволом звати”. „Не для далекости од вас будучи, — звертається він до сильних світу, — я правду сміле мовлю і правдою вас постигаю, але за правду і умерти ізволяю, аще Бог дарує”. І це в устах Вишенського не було тільки пишною фразою: зараз же по своїх уразливих, в огненних посланнях він кидає на якийсь час безпечно життя на Афонській горі і власною йде особою на Україну, щоб особистим впливом та безпосереднім живим словом піддержати своїх спільників у боротьбі „за общую пользу і за своє спасеніє”. Одстаючи од своїх товаришів, тодішніх письменників, щодо освіти, Вишенський усіх переважив талантом і був через те, „властителем» думь свого часу²⁰.

Кінець XVI і початок XVII ст. взагалі був часом розцвіту нашого полемічного письменства, що явило тоді кращі й талановитіші зразки свої. Оборона православної віри і взагалі церковна полеміка не змовкає довго потім і тягнеться через усе XVII ст. і

---

20 Величний образ ченця-аскета і патріота змалював Франко в гарній поезії «Іван Вишенський»

пізніше; виступали на цьому полі — І. Борецький („Аполлея апології” — проти М. Смотрицького), Петро Могила („Камень съ пращы истины” — проти К. Саковича), Інокентій Гізель („Правдива віра” — польською мовою), Лазар Баранович („Мечь духовный”), Іоанікій Галятовський („Месія правдивый”), Степан Яворський („Камень вѣры”), Дмитрій Туптало („Розыскъ о раскольнической Брынской вѣрѣ”) і т. ін. Але це була вже та схоластична література, що цілком поринула в самі теологічні тонкощі і майже не торкалась живого життя. Принаймні в цьому ніхто із згаданих авторів не став нарівні з нашими першими полемістами, а надто з Іваном Вишенським. Причиною цьому було те, що, з одного боку, справи віри потроху сходять на другорядне місце перед політичними та соціальними змаганнями, що розгорнулися в половині XVII ст. у всенародне, з виразною перевагою соціальних моментів, повстання, яке перекраило було всеняку політичну карту на сході Європи. З другого боку, самі методи полеміки, під впливом нової, з заходу позиченої освіти, і нових набирають форм — схоластичної вченості, академічного богословствування, — і вона за метафізичними абстракціями все далі одходить од живого життя як змістом, так і формою, насамперед мовою. Характерно, що ВЖЕ друге покоління наших письменників XVII ст., що помазалось академічною освітою, волить писати більше польською мовою, а коли й звертається до своєї, то знову ж збивається частіше на холодний і безбарвний „словено-росскій языкъ”, що тратить усе більше в прикмет живої мови і вироджується в макаронічне „язычіе”. А разом і полеміка, гаряча та запальна, як і всяка політично-громадська боротьба, вироджується в холодне теоретизування, в схоластичну гру словами та бездушне розумування. Дух живий з неї вивірюється, й потроху з ґрунту загально літературного сходить вона у вузьку сферу суто академічних інтересів абстрактно-богословської науки, зразки якої зараз побачимо. Разом занепадає й високе її громадське значення, як сильного та оригінального літературного знаряддя. Ця зброя вже надовго випадає з рук наших предків.

4. Під впливом згаданих політичних обставин, на початку XVII ст. культурно-національний осередок українського життя знову перекидається на схід, з Острога і Львова до Києва, і славний своїми освітніми традиціями Київ стає вдруге центром культурної роботи. Вже в перших десятиліттях XVII ст. збирається тут інтелектуальний цвіт нації й розгортає велику просвітню діяльність, якої вогнищами були — Печерська Лавра, Богоявленське братство Київське і, згодом славна академія Києво-Могилянська, що довгий час потім постачала культурний набуток мало не на всю Слов'янщину. Першим до того ступенем була широко поставлена видавнича справа.

Вікопомної на цьому полі слави здобув працьовитий архимандрит печерський Єлисей Плетенецький (помер 1624 р.), що зібрав у Лаврі гурток учених людей і як з технічного, так і з літературного боку обставив друкарську справу так, як до нього ще й не бувало на Україні. Десь близько 1615 р. Плетенецький „повскресил друкарню припалую пилом”, писав один сучасний панегірист, купивши та перевізши до Києва стрятинську друкарню, що належала колись Балабанам. Року 1616-го вже вийшла з лаврської друкарні перша книга („Часословъ”) і по тому невтомний видавець заходився „книги в созиданіє правовірних писати і художеством типографії издавати”, як поясняв сам Плетенецький в одній з численних передмов до видань. Якої ваги цій справі надавали сучасники, бачимо зі слів його співробітника і наступника, З. Копистенського, що над труною Плетенецького

так вихваляв його заслуги: „В старости бовім і Типографію виставил, з котрої книги божественні, церковні і училищні за ісправленієм людей учоних, от него ж на тоє місце зведених, порядне і обвите (sic!), як ніколись люд з коня Троянського на пораження невірних албо як жродла потоки на облиття гріхів каючимся виходять і випливають. До котрої і папірню в Радомишлю маєтности церковної коштом немалим на подивення в тім краю, як річ небивалу, виставил і підніс”. Плетенецький — душа київського літературного і видавничого гуртка — створив, можна сказати, оригінальний тип київських видань, яких випущено до 1630 р. вже десятків зо три, а між ними такі капітальні з мистецького погляду, як „Бесѣды” Івана Золотоуста й інші. Оздоблені рясно заголовні картки („форти”), безліч заставок, малюнків та всякого орнаменту роблять ці видання коштовними пам'ятками українського мистецтва, бо Плетенецький в оздобах та орнаментатії дотримувався місцевих традицій, даючи нове в строгому і разом видержаному стилі. Випускаючи видання переважно церковні, лаврська друкарня робить спроби видання й популярної літератури, подаючи також ілюстровані листки для народу (дійшли до нас такі листки з років 1612 — 1627). Діяльність Плетенецького з кожного погляду становить нову еру в історії української культури, і так оцінили його працю і сучасники: як писав у своєму, по-теперішньому б сказати, некролозі Плетенецького Копистенський, він таку по собі лишив у лаврі пам'ять „і словом, і працею, і коштом”, що до чого тільки кинься робити — „все на його основі, на його фундаменті, на його будівлі починатися, будувати і кінчити буде”. Перу самого Плетенецького належать згадані вже передмови до київських видань, де він подає цікаві часом відомості про свої літературні й видавницькі плани й заміри.

Роботу Плетенецького провадив далі його горливий співробітник і наступник на архимандрії печерській, згаданий вже Захарія Копистенський (1627 р.), — „муж ревности презильнія в благочестіі, словесен же і премудр в богословіі й ісповіданіі православнія віри”, — як про нього писали ченці печерські. Та й справді — коли Плетенецького вважати за душу печерського гуртка культурних працівників, то Копистенський безперечно був його мозком, тією інтелектуальною силою, що на все кругом ознаки своєї думки, своєї ідеології накладає. З літературних творів Копистенського треба насамперед згадати знамениту свого часу працю — „Палинодія или книга обороны католической святой апостольской Восточной церкви и св. патриарховъ и о грекахъ и российскихъ христіанехъ”, — написану десь близько 1621 р. Не був з невідомих нам причин і цей твір виданий, але так само, як свого часу „Пересторога”, не лишився він без сліду в формуванні наукової й літературної думки сучасного та й пізнішого покоління. Капітальна обсягом понад 800 сторін теперішнього друку) і вартістю праця Копистенського становить, сказати б, вінець тодішньої богословської науки й підбиває підсумок змаганням за віру на початку XVII ст. „Палинодію”, відповідно до книги Л. Кревзи, з приводу якої її написано, поділено на чотири частини. Перші дві містять аналогію православія, викладену способом полеміки проти католицького погляду на ієрархічну першість папи; третя й четверта викладають історію унії, кінчаючи Берестейським собором. Копистенський з величезною на той час ерудицією і, можна сказати, до краю вичерпав свою тему і його трактат став немовби останнім кільцем у ланцюгу першої доби полемічного письменства, даючи підсумки літературної боротьби й величезний матеріал

на майбутнє. З інших творів Копистенського відомі: „Книга о вѣрѣ” (1619) — проти протестантів, „Книга о правдивой єдиности православныхъ христіанъ” (1623) і кілька казань та передмов до київських видань 20-х років XVII ст. Для характеристики особи й світогляду Копистенського чи не найбільшу вагу мають саме останні твори. Копистенський належав, як відомо, до того гуртка вчених, що зібрався в Києві біля Є. Плетенецького, і по його смерті провадив культурне діло далі, як Печерської Лаври архимандрита, давши й першу ж широку оцінку свого попередника в двох „Оміліяхъ албо казанняхъ” (1624 та 1625 р.р.) — „світу майстерним типографії ділом” виданих. Схоластичним способом побудовані, з виразним поділом на частини, казання ці все ж подають і чимало живих подробиць про самого Плетенецького та про обставини видавничої його роботи. Копистенський був ніби ідеологом згаданого гуртка й одбив у своїх творах його заміри та погляди. Не самими релігійними, а й національними, керувались мотивами видавці й трудівники друкарської справи того часу — щоб „і ми, Россове”, як писав Копистенський, до того ж дішли життя, як і інші освічені народи світу. В надзвичайно цікавій передмові до Івана Золотоуста „Бєсѣдъ на 14 посланій ан. Павла” (1623), присвяченія кн. Святополк-Четвертинському, Копистенський широко розгортає свою ідеологію. Переказавши „по тих хроніках” генеалогію кн. Святополк-Четвертинського, а власне історію київської землі з цікавими побутовими додатками, Копистенський заслугою своєму патрону, між іншими „цнотами”, вважає, що „єстєсь сторож прав, свобод і вольностей і сторожем Корони і першим втрутом татаринів, сидячи у порті України і яко в чоло неприятелеві засажений”. Але найбільше вихваляв Копистенський князя, за одну „межи иншими непосполитую”, незвичайну річ, задля якої й книгу йому присвячує — „юж Ваша Княжа Милость прирочоний свій Славенський Діалект або язык любиш і виславуєш і, силу його розуміючи, рад книги того Діалекту читаєш і многих до читання і кохання ся в нім побужати рачиш”. І зараз по цьому знайдемо у Копистенського похвалу і самій рідній, мові, якій дає він перевагу навіть перед латинською, рівняючи щодо багатства, влучності, розробленості хіба до грецької. „Маєть бовім язык Славенський такову в собі силу і зацність, же языку Грецькому якоби природне згласуєть і власности його счиняється і в переклад свій приличне і ніяко природне він бере і приймаєть, в подобнії спадки склоненій і счиненія падаючи. Венц і найзвзнішее сложное Грецькеє слово подобним так же звязним і сложним по Словенську виложити єсть можна, чого иншим жадним, ані Латинським не доказати языком, чого доводом, єсть, же Латинськії переводники таковії слова обширне з околичностями на свій поскладають язык, многими околичностями ширити мусять. Отколь безпечнішая єсть річ і увірєннішая філозофію і Феологію Славенським языком писати і з Грецького переводити, ніжєли Латинським, которий оскудний єсть, же так реку, до трудних, високих і богословських річей недовольний і недостаточний. Для того ж в книгах Латинських барзо много слов ся грецьких находить, і гдибисьмо з книг языка латинського хотіли всі Грецькії вибрати слова, стал би ся як один от иних. І недармо славний і мудрий віків наших політик і історик глибокий в книзі, під іменем Мачузського виданій, язык Латинський до ученої кінської єдноходи, а Грецький до природженої рівнає. З віку заїсте той Славенський язык єсть знаменит, которого Іафет і його покоління уживало: широко і далеко ся ростягал і славний бил, для чого от слави Славенським названий єсть”. І щоб

довести; „славність” слов'янської мови, Копистенський окреслює далі етнографічні межі Слов'янщини. Славлячи, як щось єдине, цілу Слов'янщину навпроти чужих народів, Копистенський проте вмів розрізняти і поміж самими-слов'янами поодинокі племена. Видаючи переклад Івана Золотоуста „Бєсѣде на Дѣянїя св. апостоль” (1624 р.), свою передмову до нього Копистенський кінчає таким зворотом: „Приемліте його Іафетово плем'я Россове і Слав'яне і Македонове; стяжіте і Болгарове, Сербове і Босняне; облобизайте і Істрове, Іллірикове і Далматове; срящіте і Молдав'яне, Мултяне і Унгровлахове; всприйміте і Чехове, Моравляне, Гарватове, — і вся широковластная Сарматія взлюби і притяжи і”. Бачимо тут, очевидно, відгук тих слов'янофільських, кажучи пізнішим терміном, настроїв, яких притулком був певне київський гурток, що наслідки своєї культурної роботи не тільки для ближчої околиці й не для самого рідного краю призначав, але й на „всю широковластную Сарматію” — на всі, тобто, простори, що слов'янськими розмовляли мовами. Мабуть, не останнє в цьому місці займали саме становище й традиції Києва, як давнього культурного центру, які все-таки донеслися до нового відродження крізь смугу темних століть занепаду. Характерно до того ж, що серед найдрібніших колін слов'янських (і навіть не слов'янських, а тільки православних, як молдавани) не згадує тут Копистенський ні поляків, ні московитів, хоч у своїх етнографічних межах Слов'янщини і їх не минає. Мабуть, релігійні та національні рахунки з найближчими сусідами на заході й на північному сході не давали першим нашим слов'янофілам надій на те, що там приязно „стяжають і облобизають” здобутки їхньої праці. Навіть українське „благочестіє”, схизма для Польщі, вельми було підозріле і для Москви: це відчуло вже перше покоління культурних діячів українських, а дошкульніше виявилось те згодом.

Поставлені заходами Плетенецького та Копистенського на широку руч видавництво і друкарство вельми прислужилися літературній продукції, і ми бачимо, що вже за перше десятиліття свого існування лаврська друкарня випускає в світ більше видань, ніж попереднього часу всі на Україні друкарні разом. Політичні обставини того ж часу відродили православну ієрархію і в її руках зосередили провідництво літературної роботи. Року 1620-го на Україні потай, заходами козацьких політиків, поставлено митрополита й єпископів, і боротьба за віру, що становила того часу головний нерв літературної творчості, опинилася в руках офіціальних заступників православ'я, а на чолі їх, натурально, стає новонастановлений митрополит Іов Борецький (помер 1631 р.) З його творів відомий „Анфологіонъ” (1619) або святочна мінея, перекладена з грецької мови, але з оригінальними додатками, що пристосовували цю книгу до українського побуту. Більш самостійна була „Аполлея апології” (1629), полемічно-історичний твір проти М. Смотрицького другої доби його діяльності. Наступник на митрополичій кафедрі Борецького Ісайя Копинський (помер 1640 р.) свої аскетичні погляди висловив у творах „Лѣствица духовного въ Бозѣ иноческого жительства” та „Алфавить духовный”, що думками нагадують подекуди писання Вишенського, тільки без його хисту й гарячого темпераменту.

Центральною переступного того часу постаттю був енергійний, у роботі невтомний, але в засобах неперебірливий митр. Петро Могила (1596 — 1647), що перейшов у нашу історію з титулом обновителя церков та реформатора освіти на Україні. З літературних

творів його згадаємо кілька казань, у схоластичному дусі складених; ваговитий „Камень съ пращы истины” (1644) виданий у польському перекладі „на сокрушеніе ложнопомраченной Перспективы” (уніатська праця К. Саковича), може бути, колективна робота, очолена Могилою; церковні видання, серед яких відзначаються: „Учительное евангеліє” (1637 р.), житія святих печерських, „Анфологіонъ” (1636) та знаменитий „Евхологіонъ альбо Молитвословъ, или Требникъ” (1646), свого роду церковна енциклопедія людям духовного стану на пожиток. Вже геть згодом по смерті автора вийшла капітальна праця Могилина „Православное Исповѣданіе католической и апостольской церкви восточной” (1695), ціла система православного богословія. Але для нас не ці праці Могилині мають цінну; найбільш з літературного боку цікаві такі дрібні його твори, як передмови до всяких печерських видань, що виходили або під час його архимандритування в лаврі, або за його, як митрополита, благословенством. Тут Могила подає часто відомості про свої педагогічні заходи, — „ведле преможення щуплих сил і позоставих отчистих моїх добр, Гімназіон, то-єсть школи в Київї, отчасти юж упалїї і опустїлїї одновити постаравшися, книгами, учительми убогих спол-спудев ваших вихованнєм і иншими потребами опатривалем, опатриваю і опатривати, за помічю з Неба, до скончания живота моего, при волї статечній застаю. При чїм теж бралем пред себе, якоби в тих школах не тільки позверховнїї науки, але тим барзїї і над все побожнїсть в серцях вас, молодї, впаяна і засївана була” (Передмова до „Анфологїї” 1636 р.). Тут знайдемо також пояснення про мету того або іншого видання, напр.: „мушу з повинности моєї, предначальствуючи всім ідучим до царства небесного, постерегати, аби за недостатком екземплярів молитв овечки, мнї повїреннїї, без постави духовної, без молитви покарму душевного не голоднїли” (Передмова до „Трїоди Постной” 1640 р.). В інших місцях подає Могила відомості з історії попереднього друкарства або про свої літературні заміри, робить цікаві історичні екскурси (про рід Проскур-Сущанських або Статкевичів), прорветься натяканнєм на сучасні тяжкі обставини. Часто поблискує в цих творах Могилиних любов до України — „отчизни милої”; „отчизни коханої”; до церкви православної — „матки нашої зраненої розмаїтими наїздами, оплаканої”. Як людині стану духовного, найтяжче, звичайно, допікало Могилі становище церкви, а саме — „їж противницї нашї і лжебратїя православїя святого суть барзо тяжкими і насилствуючими православним різними досадами й обидами, безвстидне називаючи духовних наших неуками, грубіянами, — волаючи, їж Русь православная згеретшчила, лічби, форми, матерї і, інтенції і skutків тайн Божественних не знає, о оних справи дати не уміє і різного способу в одправованню Божественних тайн заживає” (передмова до „Требника” 1646 р.). Типовий схоластик, але помазаний уже звичками доби Відродження, визирає з тих невеличких розправ, у яких стрїнемо часто посилення на класичних, переважно грецьких, письменників (Арістотеля, Гомера, Софокла, Демостена, Архімеда, Цїцерона, Марка Аврелїя тощо), паралелї з класичної старовини і поруч — звичайні схоластичні, іноді досить штучні порівняння (напр. церкви з човном — „лудкою”). Проте, спускаючись іноді до речей світових, схоластик цей уміє влучне й дотепне слівце промовити і дух живої мови показати: „докучило манївцями, а не певною дорогою пливати на сім мирськїм морю”, „густим трупом поганським широке окрил поле”, „тупити острїї мечї о карки неприятельскїї”, „аби не припала порохом слава” і т. ін. Іноді навіть у розмовах про побожнїї речї

прикинеться раптом гумористична увага, — так, пишучи в передмові до свого „Требника” про помилку попередніх требників, що Христа звали „бабою повитим”, Могила завважає: „а баба откуль в Требник влізла — не знаю... щирый то єсть забобон”. І можна признати, що не самі умовні слова, а й щире почуття до цього, як-не-як, а визначного діяча виливали автори одного панегірика („веселобрмячая”), коли таку Могилі складали характеристику:

Орлооким розумом все ти проникаєш.
 Твоє о тім старання, в тім твоя забава,
 Як би міла оздобу Россійська слава.
 Школи сумптом, з отчистих добр, своїм фундуєш,
 Своїми професорів сумитами рятуюєш.
 Убогим філіомузам ласкаве ся ставиш,
 Як Андріям їх праці здобши, любиш, славиш.
 Важиш кошт на друкарню, жеби вирод Сіону
 Оздоба могла бити, потім Гелікону.
 Єсть добрий і польскої друкарні початок,
 Жеби книг било розних в Парнасі достаток.
 През што свою оздобу Россійська маєть,
 Країна, за што тебе вічне вихваляєть.

В тяжкім одязі силабічного вірша характеристику зроблено правдиву: постать Могили була справді таки велична, так що й панегіричний щодо нього стиль не дуже вражає навіть сучасне вухо.

Наступник Могилин, митрополит Сильвестр Косов (помер 1657 р.), з його ж, мабуть, доручення написав польською мовою „Paterikon” (1635), тобто життя святих печерських, з полемічними увагами проти раціоналістів з одного і католиків з другого боку з приводу мощів у печерському монастирі. Цікавіша друга його праця „Exegesis” (1635) бо знаходимо в ній відомості про стан духовної освіти за Петра Могили й про ті перешкоди, що ставали йому на дорозі в реформаторських його заходах. Косов для тодішнього часу обороняє тип нової на Україні, латинської, школи, — бо тільки така, на його думку, школа може задовольнити практичні й культурні вимоги часу, а принаймні запобігти, щоб „бідної Русі нашої дурною Руссю не звано”. Інші твори Косова, як напр. „Дідаскалія” (1637), в другому виданні названа „О мистеріяхъ албо тайнахъ въ посполитости” (1638) — це спеціальні богословські трактати, силу яких сплodiла була та нова школа, дедалі в грубшу прибираючи їх кору схоластики. Як зразок таких творів, згадаємо ще „... lubo cuda” (1638) Атанасія Кальнофойського, — книгу, заповнену наївними казками про сучасні авторові чудеса од святих печерських і такими ж наївними домислами про те, що і весь край чудесами тими тільки й тримається. Для нас цікаві Кальнофойського легенди як відгук почасті й тодішнього фольклорного матеріалу та ще для історичної топографії Києва ті плани монастиря печерського й міста, що додав до своєї книги Кальнофойський.

5. Ближче до життя стояло, натурально примикаючи до полемічного та богословського письменства, так зване тоді казнодійство, бо служило передовсім обороні самих основ віри православної від усяких, по-тодішньому кажучи, „герезій” (єресей) і

взагалі полеміці та картанню всіх, хто іншої додержує віри. Але маючи перед собою реального слухача і одягаючись по змозі в одягу живого слова, другим своїм боком казnodійство підходило вже й до красного письменства, як одна з категорій словесного мистецтва взагалі, що досить рано вже, як побачимо, виробила навіть була особливу риторичної вмілості теорію. Першу свою, оборонну, службу казnodійство у нас виконувало здавна, але надто ця його роль великої набрала ваги під такий гарячий та бурхливий і для самих основ „предківської” віри небезпечний час, як доба унії та інтенсивного походу „на Русь” войовничого („ecclesia militans”) католицтва та й інших старих і новотворних сповідань. Казnodійство, живе з церковної кафедри слово, му́сло через те саме зайняти визначне місце в арсеналі оборонної зброї та й взагалі в культурній сфері тих часів, і ми справді й бачимо, що всякі ревнителі віри та народності — а тоді вони одна одну покривали — звертають велику увагу на цю парость словесної вмілості й мистецтва. Так, при кінці вже XVI ст. заведено при братствах офіціальну посаду казnodіїв (проповідників), а обов'язком їхнім було виступати з казаннями в церквах своєї округи. З таких професійних казnodіїв найглибший слід по собі і в письменстві лишили Зизаній та Транквіліон-Ставровецький.

Вже оглядаючи полемічне письменство, ми згадували ім'я Степана Зизанія як визначну свого часу людину. Був це справжній трибун на церковній кафедрі, огневий агітатор, що ні перед якими погрозами не хилився й сіяв своє слово з упертістю незломного переконання. Казання його й промови, мабуть свого часу не записані, до нас не дійшли, зате багато маємо звісток про той вплив, який вони робили на слухачів, а також і їх негативну — бо з ворожого табору — характеристику. Найширше розгорнув був свою агітацію з церковного амвону Зизаній тоді, коли проявилась на Україні унія. Переходячи з одного місця на друге, то у Львові, то у Вільні, не страхаючись ні гніву владичного, що одлучав його від казnodійства, ні репресій королівських, якими на вигнання його засуджено, ні навіть на своє життя занапащене — справляв Зизаній своє діло, без упину картаючи духовних і світських магнатів, що за гонори й маєтки, „задля панства великого, задля лакомства нещасного”, одні покинули свій народ, а другі вели його на видиму загибель. А що сміливому промовцеві загрожувала не раз реальна небезпека, бачимо з докірливого звороту в „Пересторозі” до уніатів: „Стефана Зизанія обезчестили есте і на його здоровля так есте ся важили, аж через комін утік з Вільна”. Його супротивники пояснюють ту ненависть, що викликав своєю діяльністю Зизаній: „Ти, — писав до його в своїй грамоті 1595 р. митрополит Михайло Рогоза, — безстудно картаєш з амвона всіх духовних од найвищих до найнижчих, хоча й жадного на те права не маєш, бо духовного сана не носиш; ти у Вільні по церквах підбурюєш, розбрат сієш у народі і, надто останнім часом, напастуєш і обмовляєш пастирів і нашу церковну власть. Усі єпископи... і духовенство всенько скаржаться на твою пиху та свавільство нам і королеві самому”. Так ставилась до Зизанія церковна влада, що вже виготовляла нишком унію. Ще вимовніше говорять про нього літературні супротивники. „Дивуюся з тебе, Зизанію любий, — солоденько починає польський письменник Жебровський у написаній проти Зизанія (а це слово значить — кукіль) книзі „Kaokol”, — що бувши тим, чим еси, на такі великі зважуєшся слова. З землею і небом воюєш; ні Богові, ні людям не потураєш, святих з неба спихаєш, чортів до пекла не пускаєш, не віриш у заступництво Христове, що Дух святий

сходить од Отця і Сина не визнаєш... Та й цього з тебе не досить: на своїх старших, так і духовного чину, як світських, зухвало наставляєш язика, про нашого пана короля в своїх казаннях не гаразд говориш. На митрополиту гавкаєш. Латинників викликаєш. Русь на бунт і розбрат підводиш. Сказати коротко — діявольську роботу на землі справляєш”. З цього бачимо, куди вкладав Зизаній свій ораторський хист і запал: він у самі церковні справи не замикався, а виходив на політичну арену; його казання тріпотіли, як видно, живчиком живого життя і, треба думати, мали в собі силу зворушувати серця. Так говорив би Вишенський, коли б не посланіу писав, а живим словом озивався з трибуни.

Інакшої був, як видно, вдачі Зизанієв молодший товариш Кирило Транквиліон-Ставровецький (помер по 1646 р.), од якого між іншими творами („Зерцало богословія”, 1618 р. та „Перло многоцінное”, 1646 р.) дійшла до нас збірка казань на неділі й свята „Учительное евангеліє” (1619 р.), — варто зазначити, що ці книги року 1627-го звелено було в Москві „на пожарѣхъ сжечь” з наказу царя та патріарха московських. Не знати, як виглядали казання Ставровецького в живому слові, але в надрукованих — дуже мало життя, нема зовсім політичних інтересів і громадського темпераменту. Цей казnodій не виходить поза рямці звичайної християнської науки, пояснень св. письма або догматів, викладених досить шаблонно, на підставі вироблених православною традицією у греків та на Русі за часів київської доби зразків церковного витійства. Такими самими відзначаються рисами казання й інших тогочасних казnodіїв, напр. відомого вже нам автора „Палинодії) Копистенського, Леонтія Карповича (1580 — 1620) і пізніших деяких духовних письменників, що виступали разом і з церковної казальниці. Іншого вигляду набуває вже казnodійство в творах академічної школи — у тих наших письменників, що зв'язані були з київською академією й виховувалися на західних схоластичних зразках. Тут церковні казання зазнають впливу вже од західно-європейської науки в рямцях спеціальної теорії, з якою зустрілась тодішня риторика.

Найвизначніший з цього останнього гурту письменників-казnodіїв був чи не найкращий стиліст свого часу, київської академії ректор Іоанникій Галятовський (помер 1688 р.). Він р. 1659-го видав збірку церковних казань — „Ключь разумѣнія священникомъ законны мь и свецкимъ належачій”, а наступного року „Казаня приданьи до книги Ключь разумѣнія Названои” (1660); до першої книги в додатку маємо нарис дуже інтересної теорії казnodійства під заголовком „Наука альбо способъ зложеня казаня”. Це один з перших у нашому письменстві підручників риторики, що дає спробу підвести під певну теорію зразки ораторської вмілості. „Кто хоче казання учинити, — навчає Галятовський, — найперше мав положити з письма святого фему (тему), которая єсть фундаментом всього казання, бо ведлуг (відповідно) фемі мусить ся повідати все казання, в которім знайдуться три части. Першая часть — Ексордіум, початок, в которім казnodія приступ чинить до самої річі, которую має повідати, і ознаймує людям Пропозицію свою, постановлення умислу свого, що постановив і умислив на казанню говорить, і показати, о чім хоче казання міти, і просить Бога альбо Причистую Діву о поміч і людей о слухання. Другая часть — Наррація, повість, бо в той части повідає юж (вже) казnodія тоє людям, що обіцяв повідати, юж показує тую річ, которую обіцяв показати. Тая часть єсть найбільшая, бо в ній все казання замикається і до неї иншії части стягаються. Третья часть єсть Конклюдія, кінець казання, в тій части казnodія припоминає тую річ, которую повідав

в Наррації і напоминає людей, жеби (щоб) вони в такій ся річі кохали, если буде тая річ добрая; если зась (же) злая, напоминає людей, жеби ся такої речі хоронили... Тії всі части мають ся згажати з темою, бо як з малого жродла (джерела) виходить великая ріка, еднак вода в ріці згажається з тією водою, которая есть в жродлі, так з малої теми великое походить казання, зачим части, которіи ся в казанню знайдуть, повинні ся в темі знайдує, тоє в Екзордіум і в Наррації і в Конклюді і ся знайдовало, а найбарзій має того постерегати казнодія, жеби з Пропозицією його Наррація згажалася, жеби що обіцяв в Пропозиції мовити, тоє в Наррації мовив і од речі не одступовав". Далі йдуть поради, які і звідки брати теми і як їх розробляти, і тут автор зауважує, що казання може бути й без певної, як от у Василя Великого, теми, „але того стилю казнодії теперішнього віку рідко заживають". Таким чином, Галятовський дає вже вироблену теорію церковного ораторства, ілюструючи її на зразках із своїх та чужих творів. І ще на одну річ радить пильну звертати увагу Галятовський — на те, щоб казання зрозуміле було слухачам, популярне мовою і способом викладу. „Старайся жеби всі люде зрозуміли тоє, що ти мовиш на казанні, бо св. Іоан Златоустий мудрий бил казнодія, еднак його ганила невіста (жінка) за казання трудное, же ся з нього нічого не научила і не однесла пожитку душевного". Казнодія повинен також подбати й про те, щоб зацікавити чи, краще, заінтригувати слухачів, обіцяючи, напр., їм на початку показати якусь дивну річ; треба теж притягати їх і на далі, щоб приходили слухати казання. При цьому Галятовський радить вдаватися до хитрих, але тоді у загалом звичайних способів: „Скінчивши казання на кафедрі албо на амвоні, звикни часом на пришлюю неділю албо на пришлое свято на казання людей запрошати і звиклі людем ознаймувати Пропозиції свої мудрії і дивнії, часом веселії, часом смутнії, которими людей барзо охочими до слухання чинять". Як приклад, Галятовський радить казання на Вербну неділю скінчити нагадуванням, щоб люди до церкви ходили і Богові пильно молились, бо цього тижня має бути страшний суд. „Тоє мовивши, піди з катедри, гди (коли) прийдуть страсти Христові, на той час на казанню положи тема такоє: „Пилать же слышавъ слово, изведе Иисуса и седе на судищи", — з поясненням, що це і є, мовляв, справжній страшний суд. Надзвичайно цікаві у Галятовського вказівки, звідки казнодій повинен брати матеріал до своїх творів: це показує набуток науковий і той рівень освіти, на якому стояли й пишались яким освічені люди того часу. „Треба читати біблію, животи святих, треба читати учителей церковних..., которіи письмо святоє в біблійі толкують; треба читати гісторії і кройніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяно і тепер що діє; треба читати книги о звірях, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях і розмаїтих водах, которіи в морі, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуться, і уважати їх натуру... і тоє собі нотувати і аплікувати до своєї речі, которую повідати хочеш. До того читай казання розмаїтих казнодіїв теперішнього віку і їх наслідуй, если тії книги і казання будеш читати і знайдеш в них достаточную матерію, з которої можеш зложити казання на хвалу божію, на odpor геретикам, на збудування вірним і на спасеніє душі своєї". В кінці Галятовський спиняється на „казанні на погреб", — це відповідало духові того панегіричного раг excellence часу. Цю теорію, — звичайно, не оригінальну, а взяту від латино-польських казнодіїв, як ієзуїт Млодзяновський, — прикладав Галятовський і до своїх власних казань. Бачимо в них, та і в інших нашого казнодія творач, багато штучності алегоричності й усякого чудовного

елементу, а то й просто риторичних фокусів на зразок, напр., вірша, що його можна читати однаково і звичайним способом і навпаки, од правої руки до лівої (такі вірші звалися „раками”). Був з нашого Галятовського типовий заступник схоластичної вченості, яку поширила у нас була київська академія, з її суто зовнішньою начитаністю й формалізмом думання, з її безкритичністю, страхом перед традиційними авторитетами та перевагою важких скам'янілих форм над живим духом усякого знання. Цими рисами перейняті не самі казання, а й інші Галятовського твори, здебільшого полемічні: „Besiada Białocerkiewska” (1676), „Stary kościol” (1678) і особливо „Фундаменти” — проти католиків; „Месія правдивий” (1669) — проти юдаїзму; „Лебедь съ 5 перами албо Христось съ 5 божіими дарами” (1683) та „Alkorań mahometow» (1687) — проти магометанства; „Софія Мудрость” (1686) проти аріянів, нарешті „Алфавить” (польською мовою) — цілий немов словник еретиків та їхніх прогріхів. З історичних праць Галятовський дав нарис про Єлецький монастир у Чернігові — „Скарбница погребная и пожиточная всему свѣту” (1676), а крім того кілька творів, як „Небо Новое” (1665), „Боги поганскіи” (1686) та „Души людей умерлих” (1687), вже цілком схоластичного змісту, з дивовижними домислами, алегоріями, чудесами, а то й просто химерними вигадками. Галятовському часто доводилося торкатись у своїх творах і пекучих питань дня, наближаючись тим до публіцистичного освітлювання поточних справ, і ми навіч бачимо, як боролися в ньому зманеризований схоластик з людиною, що глибоко приймає до серця події околишнього життя. „Не дивуйся, чительнику, — писав Галятовський у кінці „Ключа розумѣнія”, — тим помилкам, которіи ся в тій книзі знайдують, бо тая книга такого часу робилася, в котрій більш єсьмо утікали і на смерть, нежелі на книгу тую поглядали; ні єдиного імі покоя плоть наша, но во всім скорбяща: внїуду брані, внутрьоуду страхи”. Цікаві, як бачимо, подає Галятовський відомості про обставини, в яких писано деякі з його творів. „Милая і вдячная, — говорить він з іншого приводу, — мні єсть тая праця, которую по трудних і небезпечних дорогах, в князстві Руськім і в князстві Литовськім їздячи і ущирбок здоров'я і шкоди великії поносячи і невчасів різних і долегливостей дізнаваючи, і смерти ся скрутної не поєднократ сподіваючи і обавяючи, і по різних містах і селах з жидами о Христі розмовляючи, і різні книги для написання моєї книги, Месія Правдивий названої читаючи, — підняв'єм”. І йому справді щастило іноді натрапляти на теми, які глибоко хвилювали сучасників. У „Лебеді” ставить Галятовський східне питання, ставлячи відповідно до слов'янофільської традиції київського гуртка проблему визволення балканських слов'ян з-під кормиги турецької. „Месію Правдивого” і всього іншого засновано на релігійному русі серед жидівства, що викликав був тоді один з чергових „месій”, якийсь Сабатай Цеві (Сабета Себі), хоча живу цю тему розроблено у Галятовського занадто полемічно і з чималою дозою ворогування проти жидів (гострі епітети, прикрий тон і навіть середньовічні байки про ритуальні душогубства). В творах Галятовського не раз стрічаємо цікаві одгуки з усяких апокрифічних писань, народних легенд і взагалі мандрованих літературних сюжетів, як, напр., байка про Гога і Магога, сюжет Шекспірового Шейлока і т. ін. Та й сам Галятовський, з другого боку, чимало пересадив на український ґрунт таких апокрифів та легенд заходу, і вони потім пішли з його творів широко в народ. Взагалі це був письменник, що дійшов вершка тодішньої освіти й виявив велике знання давнього і сучасного європейського письменства: у творах

його цитовано близько 150 класичних і сучасних авторів. Середньовічна схоластика доходила до нього вже крізь призму новітнього гуманізму й відродження, але, на жаль, не здолав він вийти з-під ферули схоластичного світогляду, розтяти ножем аналізу й критики середньовічні шаблони. Тому твори Галятовського, незважаючи на визначний його літературний таланти, все ж не піднялись над загальним рівнем часу й дають цікавий зразок схоластичної реакції на живі теми, до того ж часто розпливаючись у риторичній веломовності.

Ще більшою мірою виказав хиб отих у своїх творах другий знаменитий того часу казодій, ігумен Микільського монастиря в Києві, Антоній Радивилівський (помер 1688 р.). Окрім деяких недрукованих його творів, маємо друкованими дві великі збірки казань з такими вигадливими назвами, як „Огородокъ Богородицы” (1676) та „Вънець Христовъ” (1688). У Радивилівського теж проступає бажання бути популярним у своїх казаннях і подекуди йому з цим щастило, надто там, де він оживлює свій виклад то цікавою історією, то приказкою народною чи анекдотом, як ілюстрацією до теми. Звичайно, цю популярність, відповідно до духу тодішнього часу, треба брати дуже умовно і з великими обмеженнями, бо доходив її автор штучними способами, часто віддаючи живим зміст напотапу гучній фразі, нещирому витійству, отим алегоріям, порівнянням, діалогам у схоластичному дусі. Радивилівський у своїх казаннях наслідував Галятовського й пильно дотримувався поради, у його „Науці” викладених. І тим приємніше буває зустріти в нього серед штучно побудованих періодів свого роду крик серця на турботи „тих жалібних а праве нещасливих часів”. „О Боже мій, — виривається, напр. у нього, — як много єсть маток, которіі, видячи сини свої і дщери в неволю турецькую і татарськую позабіраніі, плачуть!” „Війська поганськіі, — тієї ж болючої виразки торкається Радивилівський і в іншому казанні, — не єдину в нашій Російській землі церков, не єдин монастирь, не єдин міцний і до добуття трудний град з ґрунту вивернули, не одного о смерть то од меча, то од глада, то од зимна приправили”. „Блукаючися по світу пам'яттю своєю, по веселім полю історій світових, яко межі одважними царів і гетьманів справами”, Радивилівський чимало вилловлював звідти: й сумних і пекучих пригод: хатні чвари, руїна, насильство над народом, розбрат між вищими й нижчими класами на Україні — одне слово, все, на що може озватися серце, на болі сучасників своїх дивлячись. Та шкода: не лишило це глибокого сліду на самому письменникові, а служило більше на покрасу його щироформальним завданням.

Архієпископ чернігівський Лазар Баранович (1593 — 1693) заважив чимало в політичних стосунках на Україні другої половини XVII ст., як переконаний автономіст і гнучкий дипломат того часу, і це одбилося на його літературній діяльності. Він теж лишив по собі цілі томи церковних казань: „Меч духовный” (1666) і „Трубы словесъ проповедныхъ” (1674), а також, панегіричних творів, як „Благодать и истина” (1680 р., — на честь молодих царів Івана та Петра), полеміку проти католицького богослова Павла Бойми — „Nowa miąga starey wiary” (1678) та величезні фоліанти віршів мовою здебільшого польською — „Lutnia Apollinawa” (1671) та ін., що виявляють таке ж велике в автора бажання, до віршування, який у нього малий був до цього хист. „Сих брані повних времен, ничтоже тако полезно, яко же Меч”, — писав Баранович у передмові до „Меча духовного”, і справді, вдача публіциста дуже озивається і у цього автора, і він навіть

перед, московським урядом не вагався обстоювати старожитні вольності України. „Ми, вибивши з України ляхів, — нагадує Баранович цареві Олексієві Михайловичу, — доброхотне, православні суше, православному монарсі поддалися, хоча на вольностях наших казацьких древних під православним монархою жити”. Крізь грубу кору схоластичної вченості й методів, з-під окулярів далекого від розуміння життєвих подій книжника, в творах Барановича часто прозирає людина, яка вміла тверезо оцінити факти й додати цікаві думки, влучні зауваги про те, що впадало в сферу її інтересів, — напр., про „руїну” на Україні, про боротьбу з мусульманським світом і т. ін. Як і Галятівський, ставить Баранович східне питання в формі визволення балканських слов'ян з-під турецького панування, його мрія сягає ще далі і творить федерацію в Москві, Польщі та Україні, що склала б нездоланну і потужну державу та б забезпечила б майбутність слов'янським народам. Але саме становище таких, як Баранович, людей на Україні було тоді дуже важке і двоїсте; дійсність до щенту розбивала їхні мрії. Баранович належав до того покоління наших діячів, що муіло почати нову щодо Москви політику, яка одбилася й на суто літературних стосунках. Він був одним із тих, що вже починали протоптувати стежку на північ, що писали, оглядаючись на потреби, інтереси, вимоги й навіть смаки тієї чужої півночі, і це дало почин тому культурному об'єднанню, що підпирало собою об'єднання політичне. Незабаром, як наслідок цієї тенденції, мало вже початися й просто таки виточування крові з українського національного організму та переливання її до великоруського. Одбившись од Польщі, Україна понесла данину культурними силами, в письменстві також і найперше — Московщині. Різниця була тільки в тому, що Польща брала, але й оддавала хоча б тими культурними здобутками та впливами, які через неї переходили до нас із Європи, а Москва довгий час брала без оддання і тим „культурно” виснажувала край без пуття й міри.

6. Характерним у нашому письменстві XVI — XVII ст. явищем була також наукова література, в сфері філологічній та історичній переважно. Дарма, що панувала тоді принципова оборона старого типу освіти навіть у такого талановитого публіциста, як Іван Вишенський, — мало не всі освіченіші люди того часу вже розуміли, що на самих церковних книгах, псалтирях та октоїхах далеко не зайдеш і що єдиною для культури зброєю може бути тільки наука, бо — знову пригадується влучне слово Смотрицького-старшого — не можна ж „плохому а голому за збройного рицера воювати, а простаку неученому за мудрого-оратора одповідати”. Наука в її приступних, по змозі останніх, у самого ж ворога запозичених формах і засобах була, таким чином, потрібна на саму ж оборону своєї народності й віри супроти такого моторного і видисциплінованого середньовічною „едукацією” ворога, яким були, напр., члени „братства Ісусового”. На Україні, як знаємо, починається потужний просвітній рух, що виявлявся в інтенсивній літературній роботі, у виданні книг і заснуванні шкіл „накладом (коштами) всього посполитого народа” і „къ наказанію” його, на його тобто потребу. Хоча ці школи за основу науки ставили були спочатку суто релігійні завдання: „іж би, піючи в чужих студницях води наук иноязичеських, віри своєї не одпадали” — проте з самої вже з тими „чужими студницями” конкуренції муіли багато дечого запозичати у своїх ворогів. „Порядок шкільний”, тобто статут ставропігіальної братської школи у Львові з р. 1586-го між іншими таку подає програму науки: „Повинен буде дидаскал учити і на письмі їм (дітям) подавати од

граматики, реторики, діалектики, музики і од прочих внішніх поетів”. Бачимо з цього, що вже на світанку просвітнього руху добре розуміли у нас потребу викладання в школі наук і письменників „внішніх”, нецерковних: „все бо елика писана есть — нашому наказанію (на нашу освіту) писана суть”, додає цитований уже „Порядок шкільний”. Таким чином, і шкільні потреби теж викликали інтенсивну наукову продукцію. Українські учені, зібрані коло таких вогнищ, та осередків освіти, якими були при кінці XVI ст. острозька академія та братська школа у Львові, перші розпочинають широку наукову діяльність. Вже р. 1586-го з'явилась у Вільні заходом Мамоничів перша „Кграматыка словенська языка”; слідом за нею, р. 1591-го, у Львові з друкарні братської випущено граматику грецької й церковно-слов'янської мови: „ГраMATика доброглаголиваго еллинословенскаго языка совершеннаго искусства осми частей слова”, — спільну працю „спудеїв” з братської школи. За першими цими спробами пішли й інші з того ж поля праці: Лаврентія Зизанія Тустановського — „Наука ку читаню и розумѣню письма словенского” і „ГраMATика Словенска” (у Вільні, 1596) з невеличким словником, у якому „реченія... на простий руський діалект істолковані”; Мелетія Смотрицького — „ГраMATики словенскія правильное синтагма” (в Евю, 1619) і ще кілька граматик і букварів шкільного типу. Найбільшу з усіх граматичних праць вагу мала граMATика Смотрицького, літературна діяльність якого вже попереду пройшла у нас перед очима. Ця граMATика, науково створена, багато заважила не тільки на Україні, але й по інших слов'янських землях, як от — на Московщині, в Сербії тощо: граматичний уклад і термінологію Смотрицького узяв опісля Ломоносов живцем до російської мови, де вони і досі тримаються, в Сербії граMATика Смотрицького не раз передруковувана (напр. р. 1755-го), стала основою книжної мови аж до самої реформи Вука Караджича. В історії літературної мови на Україні, та й по інших слов'янських землях, граMATика Смотрицького проявилась, разом з академічною наукою, почасти й негативними наслідками, знаменуючи з деякого погляду ступінь не вперед, а назад, несучи реакцію з собою, бо від живої народної мови, що вже почала була напливати в письменство потужною течією, завернула до ніби впорядкованої, але мертвої церковщини, якій Смотрицький надав системи й закував у непорушні граматичні форми, створивши свого роду мовний канон. Книжникам ці форми стали готовими зразками, і творчість у мові, розвиток народного слова, пристосування його до літературних і наукових потреб спинилися перед авторитетом граматики хоч ніби й розвинутої, але мертвої мови. Звідси початок тієї „словеноруської” мови, що надовго була затамувала живий розвиток у нашому письменстві, а подекуди, як в Угорщині, майже до наших дотрималась днів. Для нас, українців, цей процес набув ще особливого значення, як свого роду рецепція традицій єдиної мови й початок того обрусительства, що в граматичних формах пішло незабаром одворотною хвилею на Україну з півночі.

Інакше оцінювати доводиться працю Памви Беринди (помер 1632 р.) „Лексіконь славеноросскій, и имень тлькованіє” (Київ, 1627). Беринда належав до того київського гуртка, з якого із Плетенецьким та Копистенським ми вже здибались на сторінках цієї книги, і відзначався працьовитістю й скромністю, яких докази дав у своїх працях. Тридцять років працював він коло „Лексікона”, „на жадній перешкоди зависти не дбаючи і овшем уфаючи (цілком покладаючись), же заздрість ущипливая згаснетъ, а праця моя тая у потомних вдячність отнесеть”, як писав сам Беринда в посвяті до „Лексікона”. І певне

перешкод тих не мало зупило працюючого збирача, бо до них він ще раз вертається, пишучи на закінчення, що бачив „од могущих труд цей презираем... много разорителей і хульників к сему обрїтая, поміщників же і зиждітелей, якоже нігде речєся, вельми мало”. Може, саме через те довелось йому й „коштом” своїм власним книгу випустити, що не розуміли ще тоді ваги його праці, а саме — що „широкий і великославний язык словенський... трудности теж слів до вирозуміння темних многія в собі має” й потребує пояснення словами з народної мови. В основу своєї праці Беринда поклав згаданий уже словничок Лаврентіїв-Зизаніїв, але доповнив його „од различных книг і трудів” із власної збиранини, „назвиська річей і імена власнії людей, гір, пагірків, лісів, рік і різних урочищ розмаїтих діалектів — сирійського, халдейського, єврейського, грецького, латинського і власного нашого словенського — в купу, хоть то не такою, яка би належала, широкістю згромадивши”. Вага цієї роботи безперечна в тому, що це була перша велика спроба словника української мови. Беринда видав його в поощреніє іскуснішим і в пользу спудеям”, тобто мав на меті зробити початок таким виданням, а практично — допомогти в читанні церковно-слов'янських книг, і слова мови церковної пояснює українськими, здебільшого суто народними. „Яко єсть потрібний і пожиточний многим”, тобто тому, що задовольняв практичну потребу, лексикон Беринди вийшов через деякий час (р. 1653) і другим виданням і взагалі був авторитетним лексикальним джерелом для наших предків. Беринда, oprіч того, як „тщатель в божественних писанїях і в ділі сім розумноіскусний”, писав про нього Копистеніський, велику брав участь у видавницькій роботі печерської друкарні, послугуючи перекладами, справлянням книг і коректою, — „в дарованім мні од Бога, казав сам Беринда, дарі коректорства в пресладчайшім і добрезнаменитім широкглагольнім языку словенськїм послужилем”. Та не тільки технік друкарської справи був із Беринди, — йому належить, oprіч віршованих творів, також чимало передмов до лаврських видань, і між іншим в однім із них бачимо цікавий відгук на поширені, видимо, тоді вагання, а може й дискусії щодо перекладу церковних книг українською літературною мовою тих часів. У післяслові до „Тріоди”, видання 1627 р., що її Тарас Земка переклав з грецької мови на „російськую бесїду общую”, себто на тогочасну нашу літературну мову, Беринда пише.: „Противо сему да не прирікаете великороси, болгари і серби і прочїї подобнії нам в православїи, — сталоє бо це „ревністю і желнієм (sic!) рода нашого Малої Росїи благородних, гражданських і прочих розличного причта людей”. Нагадуючи давні переклади святого письма на мови народні, Беринда доводить тим потребу такої ж роботи й на Україні «ради полз і прїобрїтенія братїи своєї», і не забороняючи читати книги слов'янською мовою, бажає тільки одного — „а еже глаголати языки не возбраняйте”. Приклад любові до свого й терпимості до чужого подав цей „найменший в ієромонасіх”, як неодмінно підписував свої твори Беринда.

З інших паростей тодішньої науки найбільшу увагу прихилила до себе історія — і тим, що нею взагалі дуже цікавилось сучасне громадянство, і тим, що вона постачала багато матеріалу в полеміці за народність і віру, пов'язуючи сучасність із традиціями колишнього. Од давнього літописання історіографія тепер переходить до цілої низки анонімних „кронічок”, а в другій половині XVII ст. дає вже кілька індивідуальних, на ім'я відомих авторів. Але перш ніж до них перейти, мусимо спинитись на одній надто цікавій чужій постаті, яка проте свою інтелектуальну силу віддала на зміцнення нашого

письменства, почасти саме в сфері, історичній.

З московських за „литовський рубезь” емігрантів XVI ст. опріч таких суто технічних робітників як друкарі Федоров та Мстиславець, було кілька, що своєю особою та зв'язками, ініціативою або інтелектом мали більший вплив на наше культурне життя того часу (ігумен Артемій та ин.). З-поміж, них визначається особливо князь Курбський, Андрій Михайлович (1528 — 1583), що, шукаючи порятунку від „лютого і безчоловічого” царя Йвана IV-го, од'їхав р. 1663-гої за „рубезь литовський” і оселився зрештою у Ковелі на Волині. Людина безперечно не абияка, з великими культурними запитами, здобутими мабуть, у гуртку знаменитого Максима Грека, Курбський взяв чималу участь у культурному житті, нової своєї батьківщини. Характерно, що вже в зрілі роки взявся він до латини, бо ніяк було без неї тоді обійтися, культурній, людині в Європі. Відомі теж зносини, кн. Курбського з українськими магнатами, як кн. Острозький, з приводу всяких, культурних справ часу, як от братства, видання, книг, переклад: святого письма намову народну і т. ін. Але лишився його й один літературний твір, якого, в історії нашого письменства, обминути ніяк не можемо, — то його „Исторія князя великого Московскаго о дѣлѣхъ, яже слышахомъ у достовѣрныхъ мужей и яже видѣхомъ очима нашими. Ковчегъ русской правды”. Дарма, що зміст того „ковчега” чужий — належить він таки до нашого письменства і не тільки тим, що будовано його на Україні, але й значною мірою матеріалом, тобто мовою. Церковно-слов'янська в основі своїй, має вона чималу домішку якраз українських літературних елементів і з цього погляду помітно відрізняється від інших того ж автора творів, хоча б от від його знаменитих листів до лютого царя: їх писано вже церковщиною, без жодних, ознак народної мови з України. Видно, що й сам автор розрізняв таки мову своїх писань і іншою мовою писав, до щирого московця адресуючись, і іншою — до читачів в Україні. Та сама „Исторія” виразно показує, що роблено це цілком свідомо. Дуже часто, вживаючи українські слова або терміни, Курбський зараз же перекладає їх і по-московському, „по їх языку”, „по їх”, — напр. „велиціи гордіи пани, по їх языку боярове”; „ко оному предреченному гетьману придано другого гетьмана, а по їх великого воеводу”. Автор виразно розмежовує „нашу” та „їхню” мови і в своєму „Ковчезі” свідомо користується першою, додаючи тільки для місцевого забарвлення пояснення московською мовою; це надто показовий приклад язикового самозначення за тих давніх часів. Щодо змісту праці кн. Курбського, то маємо тут прагматичну історію царювання Йванового до 1578-го року, коли, мабуть, цей твір і написано. Мета автора — довести до нащадків події на Московщині, „да не отнюдь в забвеніе прийдуть: ибо того ради славніи і нарочитіи исправленя великих мужей од мудрих чоловіків історіями описашася, да ревнують їм грядущіи роди; а презлих і лукавих пагубніи і скверніи діла того ради написані, іже би стреглись і соблюдались од них чоловіці, як од смертоносних ядів или повітря не токмо тілесного, но і душевного”. Писав Курбський що з пам'яті, а що з оповідей та поголосків, які доходили до його вух уже потім. Дещо, каже він — „до найліпшой пам'яті тільки живущим оставлю: понеже аз, еще в среду біди тої презільної, од'їдох од отечества моего”, про інше — „со прилежаніем о тім вивідахся; як слишах од нікоторих, тако і написах, в странстві будучи і довгим розстояніем одлучений і туне одгнаний од ония землі отечества моего”. З фактичного боку подає Курбський яскравий образ одного з найколеритніших царювань на Московщині: перейдуть перед

нами татарські походи, звоювання Казані та інших держав татарських, війна Ливонська, нарешті — лютування Івана IV-го та довгий реєстр забитих з „великих панів” та „священномучеників” з духовенства, жертв самодержавної політики цього „мучителя, варварського царя”, „згубного і прелютото варвара”, „новоявленого звіря”, „звіря кровопийственного”, як по черзі титулує Курбський свого високопоставленого супротивника. Але саме в думках про автократизм і позначається на авторові вплив московського виховання й традицій, які так відрізняють його працю від полемічного, напр., письменства наших авторів. Всю історію Іванового царювання пояснює Курбський відповідними впливами на царя тих або інших порадників, як Сильвестр або Адашов — і цар був добрий; лихі стали порадники, як Топорков або Більський — і цар лихим ізробився. Навіть натякання на якісь глибші причини, на вплив самої системи самодержавного деспотства не спаде авторові на думку. Тут виявляється в Курбському та сама московської старожитної закваски людина, що повставала проти перекладу св. писма мовою народною, що волю та бажання одиниць ставила над інтересами „всенародства” — „яко глаголють мудрії пословицю: ідеже начальниці призволяють, тамо і всенародства воля несеться или устромляється”. Але там, де Курбський одбігає від теорії та тримається фактичного ґрунту, там він дає яскраві картинки сучасності, що чималу мають літературну вартість. Ось сценка із татарського наїзду, як він серед магнатських кругів одбивається. „А что еще горілого видіх... много од них (панства) не токмо зацніі їх нікоторіі і княжата так боязливі і роздрочені од жен своїх, як послышать варварськее нахождение, так заб'ються в претвердіі городи, і воістину сміху достойно: вооружившись в зброю, сядуть за столом за кубками да бають фабули з п'яними бабами своїми, ані із врат градських ізити хотяще, аще і перед самим містом або під градом січа од бусурмен на християни била. Сіе воістину дивноє, — додає автор, — сам очима своїми видіхом (sic!) не во единім од градусів, но і в других нікоторих”. Звичайно, що „Історія” Курбського, зважаючи на такі картинки сучасності, теж сильну має енергію публіцистичну й доходить місцями до високого громадянського пафосу.

Переходимо тепер до наших авторів. Вже на початку литовського періоду нашої історії чимало з'являється літописів, що зв'язують сучасні події з давнішою традицією старої Русі. Такими були: Литовсько-руський літопис, короткий Київський, Львівський; до них наближається й тодішня мемуарна література, як записки київського міщанина Балики, діаріуш шляхтича Євлашевського і т. ін. Найбільше літописів з'являється з XVII ст., коли розгорнулись на Україні величні події й закутили її в шумі світової політики. Почавшись із коротких літописів „кроничек”, „реєстриків” козацьких та діаріушів і записок (Чернігівський літопис Боболінського, діаріуш Самійла Зорки, що служив секретарем у Хмельницького), історичне письменство захожується далі, щоб дати й прагматичні огляди української історії. Поминувши згадані на своїм місці історичні екскурси Копистенського та інших, першим, хто спробував скласти прагматичну історію свого краю, був ігумен (з 1655 р.) Михайлівського монастиря Теодосій Сафонович, що 1682 р. закінчив компіляцію з старих наших літописів та сучасних польських істориків (найбільше з Стрийковського) під заголовком: „Кройника зь Лѣтописцовъ стародавныхъ”. „Що де із різних літописців руських і хронік польських вичитал, тоє пишу”, — каже про свою працю сам Сафонович, ставлячи в повинність кожному „родившемуся в вірі

православній, о своїй отчизні знати і иншим питающим сказати, бо своего роду не знающих людей за глупих почитают". Роботу Сафоновича почасти використав і провадив далі ректор київської академії, співробітник Могили, Ініокентій Гізель (помер 1684 р.), що дав спробу суцільного історичного огляду в популярній над свою вартість праці „Синопись или краткое собрание отъ различныхъ Лѣтописцевъ” (1674). Гізель спиняється переважно на подіях із української історії, найбільше уваги приділяючи київським князям та в історію Московщини роблячи тільки спеціальні екскурси, хоча дух державного об'єднання вже виявляє себе навіть у плані книги. Може, через це „Синопись” здобув величезну популярність, як підручник для шкіл у всій Росії аж до самого ХІХ ст., все новими виходячи виданнями (було їх близько тридцяти). Гізель безкритично переказує всі байки, що подавали старі літописи та хронографи про походження слов'ян од Іафетового сина Мосоха (звідси — назва Москви), про грамоту слов'янам од Олександра Македонського, про назву „Русь” і т. ін. Гізелеві належить також загальна редакція першого слов'янсько-українською мовою видання „Патеріка или Отечника Печерського” (1661), складеного з староруських патериків та новіших житійного змісту матеріалів Петра Могили, Йосифа Тризни тощо. З інших Гізелевих творів найбільш відома була книга „Миръ съ Богомъ челоуѣку, или покаяніе святое” (1669), сто літ пізніше засуджена російським синодом як „не православна”.

Власне до тієї ж школи письменників-популяризаторів треба б злучити і ті спроби красного письменства, переважно у віршовій формі, що менш усього можуть претендувати на титул творів мистецтва, зате сповнені одгуків на всякі злоби дня та тісно зв'язані з полемічною й богословською та науковою літературою. Але на еволюції вірша докладніше маю спинитися згодом, згадаю тут тільки, що мало не всі з тих письменників, які вже перейшли перед нами, пробували себе і в віршах: то був час, коли віршоманія неодлучно була сполучена з усяким письменством, аж набридла навіть невибагливим людям. Так, Дмитрій Ростовський, одібравши в дарунок одно з віршованих страховиськ, писав до Степана Яворського: „Бог дав тим віршописцям друкарню, і охоту й гроші і час вільний. Мало кому потрібні речі на світ приходять”. Треба зазначити, що таких „мало кому потрібних” речей чимало сплodiла була схоластична наука та непереможна охота до віршування.

7. Перший ворожий напад войовничої польської культури українці як-не-як а витримали й одбили, хоч і з великими труднощами та втратами. Міщанські братства, що „в сії лютії времена”, як тоді звичайно казано, зробили величезні послуги рідній культурі, виявились безсилими аж згодом, коли на Україні позначилася вже політична боротьба і пролунав перший грім народних повстань ХVІІ ст. Тепер виходить на авансцену українського життя вже новий фактор, переважно політичний — козацтво, що в особі преславногo гетьмана Петра Сагайдачного революційним способом поновило православну ієрархію (р. 1620-го) й оповістило себе протектором предківської „благочестивої віри” та батьківської народності, „аж до горла” заприсягши обороняти їх, і на знак цього вписалося цілим кошом запорозьким до київського братства. Важенька, правда, була у того протектора рука, і не раз учені ченці тремтіли перед ним із страху, як би не піти дніпровим осетрам на поживу, і сам гордовитий Петро Могила багато мав з ним клопоту.

А проте все ж національна справа набирає вже всенародного характеру, пробує спертися на давні історичні традиції. В „Протестації” до польського уряду р. 1621-го новонастановлені православні владика вже виразно зв'язують „останки старої Русі” — козацтво з тим староруським життям. „Це ж бо те плем'я славного народу руського з насіння Іафетового, — пишуть вони про козаків, — що воювало грецьке царство Чорним морем і суходолом. Це з того коріння військо, що за Олега, монарха руського в своїх моносилах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Костянтинопіль в облозі держало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Костянтинопільської церкви приймали і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть.” Зв'язуючи новітнє життя з староруською традицією, ці слова свідчать про досить ясну вже національну свідомість у привідців та ватажків нового руху. Народ, що таку давню й таку славу має історію, не може й не повинен скоритись перед гнітом, не може й не повинен занехаяти свої національні права — в такому розумінні треба було брати заяву православних владик. Під коректною зверху формою таївся в ній дуже небезпечний зміст; здержлива пересторога й погроза вчувалися під цією повною власного достоїнства обороною козацтва. Це було ідейне угрунтування й теоретичне оправдання тієї політичної боротьби з Польщею, що незабаром мала прокинутись із нечуваною доти силою і цілком по-новому переділити межі східних слов'янських держав. І що найважливіше — нехтуване „хлопство” виступає народом з власною історією, тобто рівним народів шляхетському, отже — на однакових правах, які належаться в боротьбі кожній стороні. Цей новий тон, ця нова ідеологія повинні були одбитися на дальших подіях і в цікавій нам тепер сфері освіти й письменства.

На початку XVII ст. центром просвіти й письменства на Україні стає знову Київ, давній політичний і культурний осередок південно-руських земель, і це було новим кільцем у ланцюзі історичних споминів і традицій. В Лаврі печерській з її друкарнею збирається, як ми знаємо вже, другий після острозького гурток учених, переважно галичан, що пішли сюди слідом за відомим Є. Плетенецьким. Цей гурток проклав дорогу в культурній роботі Київському Богоявленському братству та заснованій ним р. 1615-го братській школі (з р. 1632-го колегія, потім переформована в академію). Оцій братській школі, славній згодом академії Києво-могилянській, довелося на початку свого існування видержати тяжку боротьбу за вплив і навіть за саме життя своє. Не забуваймо, що польщизна йшла тоді хрестовим походом на нашу землю і поруч з нашою школою й на конкуренцію з нею були вже в Києві, на тому ж таки Подолі, школи домініканські та єзуїтські, значно краще обставлені і з матеріального, та з педагогічного боку, до того ж і з кар'єрного погляду принадніші. Обиватель раз-у-раз кидається на те, що більшу дає вигоду, і от до тих привілейованих шкіл з державним духом сунули були по науку діти нашого кармазинного шляхетства і навіть заможнішого міщанства, а для братської школи лишались хіба свого роду покидьки — „нищуні”, безпритульні діти, які й жили при школі, в отій знаменитій „бурсі”, й являли собою неелегантний образ справжньої „голої школи”, як назвав її Шевченко. Але навіть і в такій примітивній формі майбутня академія величезну справила національну службу. Оті „спудеї”, яких вона випускала щорічно, оті навіть недоучки — „рибалти”, мандровані дяки-пиворізи, волочущі „філозофи” дали

перші кадри національної інтелігенції, борців за свою народність, ідеологів визвольного руху та своєї державності, нарешті — пропагаторів письменства та мистецтва, в популярних тоді формах вірші та драми. Для народу, що завзято боровся за своє визволення, були це свої люди і вплив їх був великий, значно більший, ніж тих великовчених, але від народу одірваних і далеких схоластиків, що їх академія почала випускати згодом, коли вже існування виборола і в колодочки вбилась. Сталося це власне після реформи Петра Могили в 30-х роках XVII століття.

По тій реформі київська академія, тоді ще колегія, виробляє нові форми освіти й письменства, взявши їх власне з польських зразків, і зміцнює традиції Києву, як культурному осередкові, в усій Україні, з половини XVII ст. вона вже стає розсадником учених мало не на всю Слов'янщину, законодавцем літературних форм і мод, заступником літературних течій. Звідси виходить мало не все, що лишило який-небудь слід в українському житті, і таку величезну роботу вона справляла аж до кінця XVIII ст., коли схоластичні форми старосвіччини цілком оджили свій вік і в повітрі повіяло вже духом нової, на позитивні основи опертої науки. До того ж часу доля всього нашого письменства і взагалі культури була зв'язана з Київською академією й одбивала на собі всі її і позитивні й негативні сторони. Заснування такого вогнища науки і просвіти було для України безперечно великим плюсом, та мало воно і свій так само безперечний мінус. Переймаючи готові форми науки з Заходу, і особливо з Польщі, керівники академії взяли те, що на Заході вже кінчало свій вік — схоластичну мудрість середніх віків, коли тим часом у Європі наука і письменство звернули вже з старого шляху й виробляли нові форми та методи. На Заході були вже тоді й Шекспір, і Мільтон, і Сервантес, і Мольєр, не згадуючи вже про менш відомих письменників; наука і філософська думка дали вже таких світочів, як Копернік, Галілей, Кеплер, Ньютон, Джордано Бруно, Бекон, Декарт, Спіноза, Лейбніц. Проте великий рух відродження наук і мистецтва не дійшов на Україну; замість нього запанувала в центрі освіти, в Київській академії, середньовічна схоластика, закута у важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, не убгане в схоластичні рямці почуття. Для незміцнілого в культурному житті громадянства була це велика небезпека, бо привчала його ставитись до форми з більшою пошаною, ніж до змісту, бо загрожувала дорогу до всякого новаторства, бо зміцнювала, нарешті, ті форми, які розбити дедалі буде важче, а які тим часом надзвичайно сковували поступ. У письменстві це виявилось між іншим і в тому, що літературна мова, оскільки не була польською, все далі одходить од живого джерела народної мови й перетворюється на той „словено-руській языкъ”, який характеризує писання всіх вихованців Київської академії й од мертвущого впливу якого визволялись письменники тим більше, що далі вони стояли од академії. Та от лихо — тоді вони далі стояли й од джерела науки тогочасної... Витворилось зачароване якесь коло, з якого не було виходу, хоч і були спроби знайти його. Так, у гадацьких пактах Виговського маємо між іншими домаганнями про волю віри, слова, освіти і т. ін.²¹ — і бажання заснувати в Україні два університети на

---

21 „Гимназія (то єсть учительніи дома), колегія, школи і друкарні, скільки їх надобно будеть, без препятствія ставити будеть вольно і свободно науки одправовати і книги печатати всякіі, і в преніях о вірі, тільки би без поруганія і без урази маєстату королівського.” — Лїтопись С. Величка, т. IV. — Київ, 1855. — С. 92.

зразок європейських. Видно, вже тоді Київська академія так одстала була од життя, що не задовольняла інтелігентнішого громадянства й воно шукало просвітних засобів де-інде. На жаль, університети лишилися тільки на папері й не розірвали того зачарованого кола, що сплела була кругом себе Київська академія.

Впливу академічної схоластики зазнали всі письменники Київської школи, що так чи інакше причетні були до академії. Старші з них, як Іов Борецький, Єлисей Плетенецький зі своїм гуртком, Захарія Копистенський, Памва Беринда, Касіян Сакович та інші, ще трохи менше підпадали під вплив схоластичної науки, бо початки освіти своєї черпали з власних, не зденационалізованих ще джерел. Зате дальші їхні наступники, як сам незабутній в історії академії Петро Могила, Сильвестр Косов та інші, вже цілком опинилися під мертвою ферулою схоластичної методи, яка сковує їм розум, гнітить думку. Недалеко одійшли од них і їхні молодші сучасники — Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивиловський тощо, яким до того ж ще довелося працювати вже й за нових політичних обставин — після Переяславської унії з Москвою. До схоластичного виховання й традицій Київської академії, що вже самі могли забити літературний талант скам'янілими формами, долучився ще мервущий дух тодішньої Москви, для якої навіть схоластика була вже небезпечним новаторством. Північний вітер з Москви ще дужче гасив і придушував усяку вільну думку чи безпосереднім нагнітом, чи ще важчим своїм меценатством. Принаймні з цих часів почалось оте запобігання ласки од центру, з одного боку, та ознаки тієї ласки в формі рублів та соболів — з іншого, що не одну талановиту людину спокусили й одірвали од рідного краю, перевівши на службу далекій півночі...

Не високо стоїть і літературна вартість оцих письменників, хоч вони заступали собою, скажу так, верхи тодішнього письменства. Мервущий шаблон та важка формалістика часто забивали у них усякий прояв щирішого почуття, свіжішої думки, безпосереднього відгуку на життя. А без цього письменство раз-у-раз буває тільки „яко мідь звенящая та кимвал бряцающий” і не подужає впоратися з своїми найпершими завданнями. Академізм сушить коріння письменства й позбавляє його живущих соків просто з ґрунту. Надто треба це сказати про тих вихованців київської академії, що зовсім одірвались од рідної землі й пішли — охотою чи по неволі — на далеку Московщину: хоч там і поробились вони визначними на полі письменства й громадського життя діячами, зате пропали на добру принаймні половину для рідного краю та письменства, а разом і для людськості. Довгу низку тих змарнованих сил почав Єпифаній Славинецький (помер 1675 р.), що Москві зробив величезні послуги, доглядаючи справляння церковних книг. Більш відомий білорус Симеон Полоцький (1629 — 1680), що поїхав на Москву, вже приготувавшись до тієї мови, якою йому там доводилось говорити і писати. Це був типовий в'юнкій віршороб придворний, що заповнював незграбними силабічними віршами та схоластичними казаннями величезні томи („Вертоградъ Многоцвѣтный”, „Рифмологіонъ”, „Обѣдъ душевный”, „Вечеря душевная” і т. ін.). Полоцькому належать і дві драматичні п'єси, перші на московському дворі — „Комедія о Навуходоносорѣ царѣ” и „Комедія притчи о Блудномъ синѣ”. Теж досвідченим царедворцем, що вмів здобути ласку при дворі Петра I, хоч його реформам і не співчував, був „лавроносний поет” Степан Яворський (1658 — 1722); з його творів найбільш відомий „Камень вѣры” (1728), спрямований проти

протестанства. Симпатичніший був Данило Туптало (1651 — 1709), відомий більше, як св. Дмитрій Ростовський. Ще в Україні написав він кілька творів (“Руно орошенное”, 1680) і розпочав знамениту працю „Четии-Минеи”, величезну збірку житій святих, з якої потім у друкованих виданнях винищено всі ознаки української мови („...біша написані свойствениим зде Словеноросійським язиком”). На Московщині він увесь час тужив за рідним краєм і почував себе тяжко серед тієї партійної боротьби, свідком якої довелось йому бути („Діяріушъ”). У Ростові Дмитрій заводив, звичаєм київських вихованців, шкільний театр, для якого сам написав кілька драматичних творів. Серед інших українців на Москві, як Теофілакт Лопатинський (1685 — 1741), Гавриіл Бужинський (помер р. 1731), Копієвський, Кохановський тощо, особливо відзначався Теофан Прокопович (1681 — 1736), знаменитий проповідник, письменник та співробітник царя Петра в його реформаційних заходах („Регламентъ духовный” — його праця). Він був уже безпосереднім попередником тих письменників, як Кантемір та Ломоносов, з яких починають звичайно історію нової російської літератури. З творів Прокоповича, цікавих для українського письменства, варто зазначити його курси поетики та риторики, складені, як був він ще професором Київської академії, вірші, як „Епінікіонъ”, і особливо трагедокомедію „Владимірь, славеноросійскихъ странъ князь и повелитель” (1705), — мова про них має бути пізніше.

Всі ці, як і раніше згадані, письменники київської школи знаменують собою великий занепад літературного смаку, виродження форми, панування фрази й тієї схоластичної штучності, за якою рішуче видихавсь усякий дух живого життя. Коли рівняти їх до літературних діячів попередньої доби, кінця XVI й початку XVII ст., то треба буде признати в письменстві очевидний регрес і щодо змісту, і особливо щодо мови в творах київської школи. Твори попередніх письменників, незважаючи на досить велику стихію, писано все ж таки українською мовою. Тепер справа стоїть інакше. З одного боку, Київська академія з її принциповою схильністю до мертвої латини викорінює почування живої мови; з другого, так само діє й підроблювання до Московщини та свідоме іноді бажання і там знаходити собі читачів, — і от ми бачимо, що з половини XVII ст. починає потроху вироблятися той тип літературної мови на Україні, що намагається порвати всякі зв'язки з живою мовою. Дедалі, то все більше мова офіційного письменства одбивається од народної й переходить на суто слов'янську основу. Поруч із цим процесом іде й схоластична мертвота в змісті, дедалі збільшується безодня між письменством та живим життям, заводиться якийсь свого роду псевдокласицизм на українському ґрунті, панування самих мертвих форм без жодного натяку на якусь сміливу думку. В житті інтереси релігійні, що заступали спочатку національну й соціальну сторони життя, одсовуються потроху назад і натомість усе дужче бринять і озиваються силоміць приглушені насущні потреби. А письменники, виховані в академії на схоластичній науці, по-старому не можуть ані на ступінь одійти од суто релігійних тем і по-старому ж провадять завзяту полеміку на богословському ґрунті. Вони не пішли за життям і життя обминуло їх, поставило всупереч з національними інтересами рідного народу. Пізніше, коли на півночі прокинулось, починаючи з Ломоносова, бажання заснувати літературну мову на мові народній великоруській, ця течія стрілася з готовим ґрунтом серед українських письменників того часу і вони знов же поступаються правами своєї мови,

приймаючи все в більшому масштабі течію великоруську. Кінець XVIII ст., як побачимо згодом, надав цьому процесові остаточні форми і ціла низка письменників-українців просто вже переходить на великоруський ґрунт, допомагаючи творити так звану „общерусскую” літературу. Першими такими „общероссами” в письменстві були ті українці, що в XVII ст. перейшли на Москву, як Славинецький, Прокопович та ін. Правда, на новому ґрунті, на півночі, вони з усіма навіть своїми схоластичними вадами були явищем поступовим. Московська старосвіччина, що палила книги навіть св. Димитрія Ростовського, не кажучи вже про інші „новотворныя книги кievскія и львовскія печати”, стояла безмірно нижче од них, і на північ вони принесли були свіжіший дух хоч яких-небудь світських інтересів, деяку рухливість, протест проти московської виключності, релігійної нетерпимості й запліснявілості, що з кожної літери творила догмат, трималася кожної помилки неуча-переписувача як святощів. Не диво, що там, в атмосфері „двуперстія”, „сугубої алілуї”, протопопа Авакума та Никити Пустосвята, — київські учені, що як-не-як, а цитують Бекона Веруламського, Еразма Роттердамського, Декарта, Петрарку та інших творців європейської думки і мистецтва (Туптало, Прокопович), почували себе на цілу голову вищими, не диво, що й таку боротьбу зустріли там заходи „черкасишек” коло оновлення московської освіти й письменства навіть на схоластичний штиб²². Знов кажу, що на Москві це новина була і поступ, мало не революція. Але для України, що знала кращі часи й наставилась була в іншу йти путь, діяльність київської школи одгонила розпадом і хилила до занепаду.

На щастя, схоластика у нас не перемогла одразу й безповоротно. На українському ґрунті через усе XVII та XVIII ст. йде в письменстві боротьба двох течій, — одну ми вже знаємо, друга весь час жила елементами живого життя й народної мови, пробиваючись навіть у творах завзятих книжників, як тільки схоластична теорія давала якісь полегкості на тому чи іншому пункті, і тим більше пануючи в творах людей, що далі стояли од офіційної освіти того часу. Ця невмируща течія безпосередньо вела до відродження народного українського письменства й Котляревським закінчила свою довгу та важку боротьбу з мертвотною схоластикою. На практиці найдужче вона пробивалася, в драматичному та віршовому письменстві; теоретичні оправдання знаходила в історичних творах та в моралістичній філософії Сковороди. До цих паростків письменства ми тепер і перейдемо.

---

22 В статуті, виробленому за царя Федора Івановича для проектованої Московської академії, заборонено приймати вчителями українців „того ради, что прежде таковіи являються якобы совершенно благочестивые, а потомъ по малу развратныя словеса вѣрѣ всѣвати и оныя непорочности целость терзати начинаютъ”, — Шляпкинъ И. А. — Св. Димитрив Ростовскін и его время. — СПб, 1891. С. 147.